

(“Die zeitgenössische Französen”, von M. Nordau.

Մաքս Նորդաու, Ժամանակակից Ֆրանսացիները)

I

Թեև գրքի անունը «Ժամանակակից Ֆրանսացիներ» է, բայց այդբան էլ խիստ առնելու չէ բարը: Այդտեղ կան մի-երկու հինավուրց ծանոթներ էլ, Բալզակի ու Միշլեի նման, որոնք դարու մյուս կեսիցն են մեղ նայում: Կա նույնիսկ մի գերմանացի, այն էլ Շիլլերը, որ իր մարքիվ Պոզայի թևը մտած կարծես զարմանքով շորս կողմն է նայում, թե ինչպե՞ս է ընկել այդ ֆրանսական սալոնը:

Գալով «Ժամանակակից» ֆրանսիացիներին՝ բոլորը շեն այդտեղ հըրավիրվածները, բայց և այնպես՝ բավականաչափ, և ամենքն էլ այնպես տխրիկ, որ դրանց ասածին ու խոսածին քիչ ականջ դնելուց հետո դժվար չէ ըմբռնելը վերջին քսան-քսանհինգ տարիների ֆրանսական գրականության դեմքն ու ոգին:

Ավելի ոգին, քան դեմքը, որովհետև Նորդաու շինող քննադատներից չէ, որոնք իրանց ուսումնասիրած հեղինակի, երբեմն և ամբողջ մի ժամանակաշրջանի ցայտուն, հաճախ և գեղարվեստական պատկերն են տալիս: Սա բանդող քննադատներից է, փորփորող, փնտրող, ու փրնտբածը ներքին արժեքն է, ներքին էությունը, բանաստեղծորեն խորը գրվածքի կենսունակությունը, երկերի ոգին, հեղինակի հոգին:

Եվ հոգու այդ խորերից գեղարվեստական ստեղծագործության վրա նայողի համար՝ բնականաբար շատ քիչ բան է դիմանալու արդի ֆրանսական գրականությանից: Ավելացնեմ իսկույն՝ և ընդհանրապես ամեն գրականությունից:

II

Նախ գալիս է վիպասանների մի խումբը:

Այդ առաջնություն պատիվը գուցե նրա համար է, որ Ֆրանսայում իրոք վեպն էր գրականության տիրողն ու ղեկավարողը վերջին տասնամյակներին: Ասենք ոչ միայն վերջը, այլ ամբողջ դարը, այլև ընդհանրապես ամբողջ իրանց գրականության ընթացքում, վեպը, պատմվածքը

ըր ֆրանսական գրական ձևն է par excellence: Ֆրանսացին, և գրչին բոլոր խավերը, մի մասնավոր սեր ունի ասելու, պատմելու, մանավանդ կասկածավոր, խճճված, սկանդալի ու պիկանտ դեպքեր: Նրանց քնարերգությունն անգամ հաճախ այնքան է մոտենում վեպին, որ դժվար է ջոկելը, որովհետև պատկերն է տիրում, ո՛չ թե զգացումը: Իսկ դրաման Ֆրանսայում, թե՛ իր թույլ շենքով, թե՛ իր ծավալուն մշակումով, բեմի լույսին հանած վեպ է ուղղակի, և շատ թատերական անուն հանած երկեր, հայտնի է, որ նախ գրված են եղել իբրև վեպ:

Վերջին վիպասաններից Նորդաուի այս հատորը խոսում է էդմոնդը Կոնգուրի մասին, Անատոլ Ֆրանսի, Մոպասանի, Բարրեսի ու Ֆրանսուա դը Նիոնի: Եվ իր հանած եզրակացությունները վերջնական կետում նպաստավոր շեն դրանցից և ո՛չ մեկին:

Բուրոսովին մի կողմ թողնելով ինքնամուլ, տափակ-հոգի ու շինծու բառերի որսորդ Կոնգուրին ու իր “Journal”-ը, մի-երկու խոսք մյուսների մասին:

Մոպասանի դիտելու պայծառ ընդունակությունը և արտահայտության գրավիչ գեղեցկությունը դուրս է ամեն կասկածից: Բայց ի՞նչ է նրա դիտածը, ի՞նչ է նրա գրվածքների մշտական նյութը, և գրեթե միա՛կ նյութը: Սեռական սեր, այն էլ ընդհանրապես ցած ու հաճախ հիվանդատ տեսակի: Նրա հերոսների երկար շարքը, երբ առաջիցդ անց ևս կացնում, երբ տեսնում ես այն գրական տաղանդն ու ընդունակությունը, որ վատնված է այդ վատուծները նկարելու, ակամա մի տեսակ զայրույթ ես զգում: Մեզ հետաքրքիր չեն, մեզ պետք չեն, մեզ չեն ոգեվորում ա՛յն մարդիկը ու մարդոց այն կողմը, որ նրանց անասունին է կապում: Մեզ գրավողը, տեսական կյանքի իրավունք ունեցողն ու գեղարվեստորեն հետաքրքիրը մարդկայինն է միայն. ինչ որ մարդը մարդ է շինում, այսինքն՝ ինչ որ ջոկում ու բարձրացնում է մեզ անասունից:

Մի ուրիշ անպայման մեծ տաղանդ ու մի թարմ գրիչ է Անատոլ Ֆրանսը: Իր մասնագիտությունը՝ երգիծանքը (Ironie) և ի՞նչ գեղարվեստական հմտությամբ է գործածում այդ նուրբ զենքը, որ, ինչպես բոլոր շատ նուրբ ու բարակ զենքերը, երկասյրի է սակայն: Ծաղրելն ու հեգնելը, այն էլ շարունակ ու միա՛յն ծաղրելն ու հեգնելը, մարդու մեջ անհրաժեշտաբար սպանում է կարեկցությունը. ծաղրողը կամ չունի, կամ հետզհետե ստիպված է խեղդելու իր գուլը, որպեսզի ավելի սուր ու ավելի անխնա կերպով կոխել կարողանա իր երգիծանքի սառն նշտրակը: Գործիքի այդ սառնությունը քիչ-քիչ հեղինակից անցնում է ընթերցողին, և ընթերցման ավարտումից հետո մի պաղ տպավորություն է մնում մեզդ, շնայելով, որ կարդալիս կարծես քեզ շատ գոհ էիր զգում

ու ժպտում: Երգիծանքի թերութիւնն է դա: Դիտող աչք ու դիտող
ականջ ունենալուց առաջ՝ դիտող սիրտ ունեցող մարդիկը ամեն կերպ
խույս են են տալիս այդ գեներքի ու գործ են դնում միայն հումորը, որ եր-
գիծանքի կարուկութիւնը շունի գուցե, բայց շունի և նրա սառն թույ-
նը: Թարմ, կենսալից ու կյանքի խորքը դեռ շնայած երիտասարդն է
միայն գործածում այդ գեներք, կամ միայն շար մարդիկ: Որ Անատոլը
վերջիններից չէ, վկա են գալու իր նոր գործերը, բայց նրա նախկին
երկերը կմնան սառն, որչափ էլ մեծ հաճույքով ժպտենք նրա նրբու-
թյանն ու տաղանդին:

Գալով Barrés-ի ու François de Nion-ի այսպես ասված վեպերին,
այդտեղ կարելի է գտնել ամեն բան: Դա մայրաքաղաքի ծնունդ ու մայ-
րաքաղաքի համար շինված գրականութիւնն է: Այդտեղ կա պատմու-
թիւն, կան լրագրական մանրալուրերից քաղած իրողութիւններ, կա
հասարակական կյանքի պատկեր, թեև շատ միակողմանի, կա զանա-
պան հարցեր ու գիտական թեորիներ, կա սրախոսութիւն, գուցե և տա-
ղանդ, և՛ հակասութիւններ, և՛ անբնականութիւն, և՛ այս բոլորը խառ-
նրված իրար առանց ընդհանուր կապի, առանց ներքին միութիւն: Ինչ
որ այդ հաստ խառնուրդին մեջ մեկ կողմ է թողնված, դա գեղարվեստն
է, մանավանդ խոր գեղարվեստը: Մենք էլ նրանց թողնենք մի կողմ:

III

Ինչպես հայտնի է, բանաստեղծները ամեն տեղ աղմկոտ, չհավան
ու մեծ-մեծ փրթող ժողովուրդ են: Այնպես որ «օրինավոր» մարդկանց
ընկերութիւն մեջ խիստ մեծ զգուշութիւնով են ներս թողնում: Երևի այդ
է պատճառը, որ նորդատուն այս անգամ միայն նրանց «երեք իշխաննե-
րին» է կանչել: Վերլեն, Մալարմե ու Leon Dierx: Ես այսպես բացատ-
րեմ, դուք հասկացեք ինչպես ուզում եք:

Այս եռապետութիւնի երրորդ անձը, ինչպես ընդհանրապես պատ-
մութիւն մեջ բոլոր եռապետութիւնների երրորդ անունը, մի պատահա-
կան անմեղ մարդ է, որ հանգամանքների բերմամբ ընկել է հրապարակի
ես նույնիսկ չգիտեմ ինչպես կարողամ իր անունը. դա անշուշտ միայն
իմ տգիտութիւնս է ցույց տալիս, մխիթարվում եմ սակայն այն շաբ-
լոն մտածումով, թե գոնե ես միակը չեմ: Ահա՛ ինչպես է սկսում նոր-
դատուն իր հոգվածը.

«Տրանսայի վաթսուն լիրիկները կանչված էին, իբրև կայսրընտիր,
Մալարմեի մահից հետո թափուր մնացած գահին մի գահակալ ընտ-
բելու: Սրանցից տասնևհինգ հոգի, այսինքն՝ ձայների ամենաբարձր

թվով, որ մի անվան վրա հավաքվել էր, ընտրեցին Leon Dierx-ին:
Ընտրութիւն արդունքը մի ընդհանուր վարմանք եղավ և՛ մեծամաս-
նութիւն համար, որովհետև Dierx-ին չէին ճանաչում, և՛ փոքրամաս-
նութիւն համար, որովհետև Dierx-ին ճանաչում էին»:

Բայց այս մի քանի տողերի մեջ ուրիշ շատ ավելի հետաքրքիր ու
բազմիմաստ բաներ կան թաքնված, և մարդ բոլորովին մոռանում է
Dierx-ին, որ ինչպես երևում է մի խի՛ստ արտասովոր քաղցրահնչյուն
բառախաղաց է, ու մի խի՛ստ սովորական բանաստեղծ:

Այդ կտորը կարդացողի համար պարզ է լինելու իմիջիայլոց, թե
ինչպե՛ս մի վերլեն կամ Մալարմե դարձել են իշխան: Զէ՛ որ ասված
է. «ամեն ժողովուրդ իր իշխանին է արժանի»:

Վերլենը: Որպեսզի առողջ գլուխս ավետարանի տակ չդնեմ, Վեր-
լենի մասին բոլոր հաջորդ տողերը, այլև բոլոր բառերը քաղում եմ
նորդատուի հոգվածից: Ով կոնիւ ունի, թո՛ղ գնա նրա հետ կովելու:

Նախ մա՛րդը. ախտավոր, հարեցող, ստորին կրքերի ձեռքը գերի
ընկած մի թուլամիտ էակ, աղքատ, թափառաշրջիկ ու մեկուսի, որ ունի
իր արցունքի, խղճի խայթի ու սթափման վայրկյանները: Մի միստիկ,
որի մշուշոտ ու երազկոտ գիտակցութիւնը աստվածն ու սուրբերն են
ողողում, և որը ընդհանրապես առած իրան շատ լավ է գզում:

Ահա՛ և գործը. անկապ խոսքերի ու խառնակ պատկերների մի խճո-
ղում, բացակայում որոշ մտքի ու մտածութիւն: Խղճահարութիւն ան-
մխիթար վայրկյաններին ստորութիւն ու ոչնչութիւն զգացումի ար-
ցունքից գոյացած մի քանի մարգրիտ: Ամենալավերը երեք-չորս հատ,
ոչ ավելի, բայց որոնց մեր դարը տալու է հաջորդ դարերին, իբրև թան-
գարանում պահվելիք թանկագին գոհարներ:

Անշո՛ւշտ, մի բանաստեղծի համար քիչ չէ դա, բայց մի իշխանի՞
համար: Է՛, չէ՞ որ մեր դեմոկրատ դարում շատ ավելի աղքատ իշխան-
ներ ենք ճանաչում:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մալարմեին, թե՛ իր իշխանութիւնը և
թե՛ իր բանաստեղծութիւնը, ce n'est que pour rire:

Նա հայտնի էր իբրև մեծ բանաստեղծ, երբ դեռ ոչինչ չէր տպած, որ
իհարկե ռի՛նչ, բայց երբ դեռ ոչինչ գրա՛ծ էլ չէր: Նա մինչև անգամ
զարմանում էր, որ մարդիկ ա՛յդ աստիճան հասարականում են, գրում
են ու տպում, թեև դա արգելք չեղավ, իհարկե, որ ինքն էլ տպի իր ցըն-
դի-փնթի ոտանավորները և «տակից-գլխից դուրս տված» արձակները:
Չակերտների մեջ գրածս իր գրքի անունն է (Divagations), ի՛ր դրած
և ո՛չ իբրև կատակ. այնպես որ կարծեմ մեկնութիւնները ավելորդ են:
Կարգին մտածելը խուժանին է վայել, հասկանալի լինելը տափակ գլուխ-

ներին. Ընտրյալները զառանցում են միայն ու բերնին եկածը «դուրս տալիս»: Եվ նա քիթը բռնած քամիներին՝ դուրս է տալիս և հպարտանում, երբ իր ասածը հասարակ մահականացուները չեն հասկանում: Արդեն բոլոր դարերի ընկնավորները, լինին մեհենական, թե ոչ, նույն սխտեմն են ունեցել խոսելու ու նույն հպարտությունը իրանց աստվածային բացառիկության:

IV

Ամեն ժամանակ իր գրական գերիշխող ձևն ունի, արդյունք օրվա տնտեսական-հանրային պայմանների ու մտավոր ուղղություն: Մեր ժամանակի ձևը դրաման է: Գերման լեզուներով խոսող ժողովուրդների մեջ ավելի վաղ է կատարվել այդ տիրապետությունը և ավելի կտրուկ: Հիմի էլ, այսպես մի տասնյակ տարի է, սկսած է նույնը Ֆրանսայում, իհնե քիչ տատամսոտ ու խարխափելով կարծես: Դեռ չի խոսում իշխող լեզվով և շունի դեռ իշխողի հեղինակությունը, բայց ունի հավակնությունը և հրամայական ժեստեր անում է արդեն:

Թվով քիչ չեն դրամայի արդի գինավորները, բայց ինչպես միշտ, «շատերն են կանչված ու քիչերը ընտրված»: Դրանց մեծ մասը հին կարգերով են վարժված ու հին գենքերով գինված, Դոնեի ու Հերվիոյի նման, բայց կան և նոր խիզախներ՝ «նոր հավեր, որոնք երկաթե ձվեր են ուզում ածեն», ինչպես առածն է ասում, սրանից է Բրիո (Brieux), Գյուրել, այլև Միրբո իր «Վատ հովիվներովը»:

Paul Hervie և Maurice Donnay այն վարքագիր հեղինակներից են, որոնք կոչում են զգում գրելու, անշուշտ ոչ «Հարանց վարքը», այլ դժբախտաբար «որդոցը», իրանց ժամանակինը: Նրանց ջանքն է, բեմ հանեն փարիզյան վարքն ու բարքը, այն էլ միայն մի որոշ շրջանի Իրանց նյութը գրեթե բացառաբար ամուսնական անհավատարմության շուրջն է դառնում, երբեմն դուտ, երբեմն էլ բարոյախոսական քարոզներով համեմած, որ իհարկե ավելի դժվարամարս է դարձնում: Գործողության տեղը՝ միշտ փարիզյան սալոնը: Իսկ հերոսները, ա՛հ, ի՛նչ հերոսներ, կոմս, մարքիզ, երեցփոխան, դրամատեր, մինիստր, բարձրագույն պաշտոնյաներ, մի խոսքով բոլոր խոշոր կենդանիները՝ մորթուց դատելով: Իսկ նե՞րսը. խեղճ Ֆրանսա, եթե հավատանք այդ հարգելի վարքագիրներին, Ֆրանսական վերին շրջաններում բոլորն էլ ցածհոգի, աղտոտ մարդիկ են, ո՛չ մի սրբություն չձանաչող, ո՛չ մի մարդկային արժանավորության գին չտվող, բացի քաղաքավար ձևերից ու կեղևից, որոնց միակ ձգտումը փողն է, իսկ կյանքի նպատակակետը՝ կանանց ներքին շրջագրեստը:

Սա գրական այն ժանրն է (roman rose), որի վիպասանական ձևը ողողում է գրավաճառանոցների ցուցափեղկերը և «բարձր շրջանի» ընթերցանության նյութն է կազմում (Gip, Lavedan, Hermand):

Մասնավորապես Հերվիո ու Դոնե մեծ հաջողություն են վայելում փարիզյան բեմի վրա: Հաջողության գլխավոր պատճառները արտաքին են: Նախ՝ առատ շաղ տված կատակներն ու սրախոսությունները, որոնց մի բավական մեծ մասը շատ ցած տեսակի ապրանք է սակայն, երկրորդ արժանիքը՝ լեզուն ու ոճը՝ թեթև, մարգարտահեռ, կենդանի, իսկ դա շատ գնահատված բան է Ֆրանսայում, ուր մեծ կարևորություն են տալիս երաժշտականությունը. մոռանալու չէ, որ կլասիկները խաղալիս ավելի երգում են, քան խոսում: Եվ վերջապես երրորդն էլ այն, որ դրանք շնորհք ունեցող մարդիկ են, օգտվում են բոլոր գրական ու բեմական միջոցներից և մեջմեջ էլ տալիս են իսկապես ցնծող ու սիրուն տեսարաններ:

Գալով թերություններին՝ անճիշտ ու խեղաթյուրված է այդ վարքագիրների նկարած վարքը. Փուրիզի սալոնաբնակները ո՛չ այդ տեսակ ապուշ են, ո՛չ այդ տեսակ հրեշ: Տկար ու շինծու է նույնպես դրանց գուրս բերած մարդկանց հողեկան աշխարհը, այլև խախուտ ու թաց ամբողջ գրվածքի շենքը:

V

Մեկ համար ավելի հետաքրքիր են նորերը, նոր հովերը:

Ամենից տարօրինակ Ֆրանսուա դը Գյուրելն է:

Տարօրինակ ու մի տեսակ հնարովի իր ընտրած նյութերը, որոնց աղնվականության ծակերից երևում է բացառիկ լինելու սնափառությունը: Ինքը դը Գյուրել աղնվական է:

Տարօրինակ է ու անշնորհք իր նյութերը մշակելու եղանակը: Բոլոր գրությունները կարծես բռնի ու զոռով են ստեղծված, բայց ե՞րբ գիրքը մի անգամ կա, մնացածը նկարված է վարժ ու վարպետի ձեռքով:

Տարօրինակ ու չփոստ ո՞ր աշխարհից են եկած նրա մարդիկը. ո՛չ արյուն ունեն, ո՛չ ոսկոր:

Տարօրինակ է ընթերցողի կրած տպավորությունը. նրա գրածները կարդալիս շարունակ մտածում ես, որ սարքած բան է այդ բոլորը ու է՛րդ, բայց և այնպես զգում ես, որ տակը մի բան կա, ինչ-որ կարծես մի արժեքավոր բան: Դը Գյուրել բանաստեղծ է:

Տարօրինակ է վերջապես իր երկերի բախտը, որոնք մեկը մյուսի հետևից ընկնում են բեմ հանելիս, բայց ընկնում են «պատվով»:

Բեմին դիմացավ «Նոր կուռք», որ համեմատաբար ավելի «այս աշխարհից» է ու ավելի էլ բեմական: Նյութը երկու հավիտենական խոսյաններն են՝ կրոնն ու գիտությունը:

«Գիտությունը շինել ենք մի կուռք, որը սակայն սնանկ է ինքը ու մեր հուզու հարցերին ու պահանջներին բավականություն տալ չէ կարող. ճշմարիտ աստվածը կրոնքն է», ահա միտքը երկու խոսքով: Դր Գյուրել Ֆրանսացի է ու ազնվական, հետևաբար կաթոլիկ, և այդ կաթոլիկ տգիտության աչքովն է նայում գիտությունը:

Շատ ավելի բեղմնավոր, շատ ավելի «մոգեռն» ու շատ ավելի հրուշակավոր է Բրիոն, որի հուշակը սակայն, որ չէ ծնում ո՛չ հեղինակի գեղարվեստական մեծությունից, ո՛չ գրվածքի ուժից, ո՛չ էլ հոգեբանական խորությունից, այլ ամենից առաջ որովհետև ժամանակի էտիկետը ունի իր վրա ու զբաղվում է օրվա հարցերով:

Դրամայի դրոշակները արդի եվրոպական գրականության մեջ «օրվա շարիքը» քրքրողներն են, որոնք գեղարվեստի ու գիտության վերջին խոսքն են ուզում ասեն միաժամանակ: Եվ ճիշտ դրա համար էլ ոչինչ չեն ասում:

Նրանց երգը գեղարվեստական է կա՛մ իր արտաքինովը միայն, կա՛մ, այսպես ասած՝ պատահաբար, գրչից դուրս է պրծել մի խոր ու իրական գիծ, մի ճշմարիտ մարդ, մի ազդող տեսարան. իսկ էակա՛նը այն հարցն է, հանրային այս կամ այն երևույթը, որ հեղինակը ուզում է լուսաբանել ու քննադատել: Ուրիշ խոսքով՝ ժուռնալիստներ են դրանք ու հրապարակախոսներ, և մեծ մասով շա՛տ վայրիվերո, որոնք սխալմամբ մտել են գեղարվեստի դռներն ներս, իսկ լավագույն դեպքում՝ ստեղծագործող տաղանդով օժտված մարդիկ, որ ընկել են հասարակական գիտությունների պարտեզը ու մի բան գողացած ուզում են դուրս գան, բայց ցանկի մացառների մեջ խճճված պատուհում են ու քրքրում իրանց էլ, իրանց գեղարվեստն էլ ու այն մի կտոր գողունի գիտությունն էլ:

Բրիոն այս վերջին տեսակի ներկայացուցիչն է, գուցե և լավագույն ներկայացուցիչը: Բայց ո՛չ լավը կօգնի այդտեղ, ո՛չ լավագույնը, որովհետև գործը ինքն է հիվանդ: Գեղարվեստական երկով կատարված ուսումնասիրությունը, վերլուծությունն ու քննադատությունը անհրաժեշտորեն միակողմանի է, նեղ ու ֆուռ փաստերը խեղաթյուրված, պատճառները թերի, որովհետև նա անկարող է երևույթի բոլոր կողմերը և բոլոր հարցերը մեջ քաշելու ու անխուսափելի կերպով ստիպված է ամբողջ հարցը այս կամ այն անհատի բախտին կապելու, իսկ օրենքներն ու հանրային երևույթները անհատի հետ գործ չունեն: Խոշոր հարցերը ճմլվում են, ընդհանուր շարժումը կծկվում, հանրային աղետը գալիս

կենտրոնանում է մի քանի մարդկանց գլխին: Գեղարվեստը ուրիշ հնար չունի, եթե ուզում է կարդացվի, եթե ուզում է ազդել: Բայց դրածը դուրս է գալի սուտ:

Նկարել կյանքը իր հոսանքներով ու շարժումներով: պատկերել նրա կոիվը, տառապանքը, պրկումները, հաղթանակը, տալ մարդու հոգին, իր հույսը, երազները, անկումը, ձգումը, պայքարը — մի խոսքով ներկայացնել ինչ որ մարդն է ու մարդկայինը, որ գեղարվեստի գործն է ու միակ գործը: Բայց մեկնություններ տալ, քննադատել, ապացուցանել, պարսավել ու քարոզել գիտական այսինչ խնդիրն ու թեորին, տրեստեսական կամ քաղաքական այսինչ հարցը, դրույթունը, ուղղությունը, դա գեղարվեստի գործը չէ: Իսկ երբ բռնի նրա վիզն եք փաթաթում, դառնում է կատաղած մեղու, որ իր վրեժն է ուզում, սպառնում է թե իրան և թե իր վրա հարձակվող հարցը:

Ահա այսպիսի մեղվական մի վրեժխնդրություն է, որ հանում է գեղարվեստը «կապիտալիզմից» Միրբոյի հայտնի դրամայում՝ Les mauvais bergers: Ի՛նչ աշակերտական ու հաստագլուխ կապիտալիստներն են այդ երեք մեծ գործարանատերերը, և ի՛նչ տկար ֆրայնբերով լեցված մի լիբիկ միամիտն է այդ ժան Ռուլը, որ սոցիալիզմն է ճանոցում, և վեբըսպես ի՛նչ շինծու կապեր, ինչպե՛ս անիրական ու անճիշտ՝ մեր աչքի առաջ կատարվող այդ գործողությունը: Երևակայեցե՛ք մեկը, որ այդ գիրքը կարդա ու դրանով հասկանա ու բացատրել կապիտալի ու բանվորի մաքսոման պատճառները, երևույթը, հետևանքն ու նշանակությունը, մի այդ աստիճանի լուրջ, բարդ, խոր ու ահագին նշանակություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական պայքարի ինչույթյունը: Արջի ծառայություն է սա, որ մատուցվում է սոցիալիզմին, իսկ դրա հետ էլ ծովովում է ու տափակում գեղարվեստը, չնայելով Միրբոյի ուժեղ ու խորազգաց տաղանդին:

VI

Մի դեմք էլ, և հրաժեշտ առնենք ֆրանսական դրամայից:

Ռոստանի (Rostand) մասին է խոսքս, որ վերը հիշված ուղղությունների ու մարդկանց հետ ո՛չ մի գործ չունի, և եթե ուզում եք՝ ո՛չ մի ուղղության և ո՛չ մի մարդու հետ գործ չունի: Հենց դրա մեջն է նրա հրապույրը:

Հեքիաթի բանաստեղծն է նա, և իր երկերն էլ հեքիաթի թարմությունը, միամտությունը, զվարթությունն ու առողջությունն ունեն: Խոր միտք, կյանքի մարդիկ, իրական կյանք այդտեղ փնտրելու իրավունք

շունենք, բայց դա իհարկե չի նշանակում, որ նրա աշխատությունների մեջ դրանց ամեննին չենք պատահի:

Ահագին հաջողություն ունեցավ նրա Cyrano de Bergerac-ը: Ֆրանսացին սիրեց սաստիկ. սիրե՛ց, որովհետև իղեպական ֆրանսացին կար մեջը, բո՛ւն ֆրանսացին, ֆրանսեր: Մի դուրագրգիտ սուրի-մարդ, մի հանդուգն սուր-լեզու, մի տկարի պաշտպան ասպետ ու մի գալան բանաստեղծ:

Փոքր խղեալ չէ, ինչպես տեսնում եք, մանավանդ մեր այս եսական ու դրական դարում, ուր սուր լեզուն շատ թշնամի է սուրի մարդուն, ուր ասպետները իրանց են միայն պաշտպանում, իսկ գալանի հոգում ամեն բան գուցե կա, բացի բանաստեղծությունից:

VII

Եթե հիմա մի հայացք գցենք հետ վերը հիշած մարդկանց ու գործերին, կգտնենք և՛ տաղանդ, և՛ սրություն ու երգիծանք, և՛ կյանքի պատկերներ, և՛ բանաստեղծական ճիգեր, և՛ դրամաներ, որ մտածել են տալիս, և՛ ոճ, և՛ լեզու, միայն չենք գտնի ապրո՞ղ, տևո՞ղ, խո՞ր երկեր:

Այդ բոլորը մի տեսակ հոսանքի երեսին է լողում, և մենք միայն արևի տակ ցուցլան այդ մակերեսն ենք տեսնում ու իր ծփանքը, մեր առաջ չի՛ բացվում նրա տակի եռքը, թավալքը, հոսանքի բուն պղտորությունը, ու նրա քշած-վարած բեկորներն ու ժայռերը:

Տեսնում ենք շատ մարդիկ, շատ երեսներ, շատ վարք ու բարք, շատ նիստ ու կաց, շատ քիչ ենք տեսնում մա՛րդը, մարդու հոգին, և այն քիչն էլ, որ տեսնում ենք՝ դժբախտաբար կամ կեղծած է, կամ շատ ցածն է առած՝ անասունի դրացին:

Այս տեսակետից դեռ խիստ թարմ է ու ահագին նատուրալիզմի ազդեցությունը, որքան էլ հակազդը վարթած լինի արդեն:

Այսպիսով՝ վերջին տարիների ֆրանսական գրականությունը տվել է մեզ սիրո՞ւն կարդացվող գրքեր, երբեմն նաև սիրո՞վ կարդացվող գրքեր, բայց չէ տվել սրտո՞վ կարդացվոր գիրքը:

VIII

Նորդաուի այս հատորը ո՛չ ամբողջական մի գործ է, ո՛չ էլ լրիվ շատ աչքի ընկնող հեղինակների մասին խոսք չկա, եղածների էլ միայն մի քանի երկերն են աչքի առնված: Բայց այդ բոլորը պահանջելու

իրավունք էլ չունենք. դանազան ժամանակ գրած քննադատական ցրիվ հողվածներ են դժանք, որոնց հավաքել է վերջը ու գրել մի շապիկի տակ:

Այդ լրագրականությունը զգալի է ամեն կտորի մեջ. մեկ, թե՛ ելկուան են միայն քիչ ավելի ձուլլ ու ավարտ: Տեղ-տեղ խառնակ է նյութը, հաճախ երկար, երբեմն կողմնակի հարցը տիրապետող, իսկ երբ այդ կողմնակի հարցն էլ մութ է ու քիչ հետաքրքիր՝ հարվածը դառնում է ձիգ, եթե ոչ ձանձրալի:

Սակայն որքան պատահական լինեն այդ հողվածները, որքան և անավարտ, բայց և այնպես տալիս են տեղի ու ժամանակի ոգին, և կարևորն էլ այդ է:

Ուշագրություն արժանի են նաև հատվածների մեջ այս կամ այն կողմ նետած գեղարվեստական տեսություններն ու սկզբունքները, մանավանդ մեր ընթերցողի համար: Գեղարվեստականի այդ ըմբռնումը ու հայացքները որքան էլ պարզ ու ինքնին հասկանալի լինեն բուն գեղարվեստագետի, բուն գրագետի համար, մեզինք շատերի՛ սակայն օտարոտի են թվալու, և հենց այդ պատճառով, որ ճիշտ հակառակն է պնդված ու փառաբանված մեր գրական հրապարակի վրա, ուր դժբախտաբար անդրջրհեղեղյան հայացքները և շաբլոն ֆրազները թագավորում են դեռ կոկոզավիզ, ինչպես ուրիշ շատ բաների, այնպես էլ մասնավորապես գրականության նկատմամբ:

Եվ ինչ որ ամենից ավելի ինձ դուր է գալիս այդ գրքի մեջ, դա հեղինակի ունեցած բարձր ըմբռնումն է գեղարվեստի, որ գրեթե ամեն էջից զգացվում է, նրա այն բա՛րձր շափը, որով շափում է քննադատելի անձերն ու երկերը. բա՛րձր ու բուն գեղարվեստական շափը:

Տեսնում ես, որ մարդն է որոնում նա ամեն տեղ, մանավանդ առողջ մարդը: Մարդու մեջ էլ մարդկայինը, բայց չկեղծած, չձուած, ճշմարիտ մարդկայինը, և մարդկայինի մեջն էլ վերին մարդկայինը:

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

ԻՆՉ Է ԳԻՐԲԸ

Ա ԱՆԺԱՄԱՆԱԿ ԳՐԱԴՈՒՄ

«Ի՞նչ ժամանակ է հիմա գրական հարցերու: Պերճանք է ու շոսյություն գրականությունը ինքը, և շվայտություն մըն է ուժ ու ժամանակ վատնելը այդ կարգի պարապ խնդիրներու վրա, երբ մեր առջևը

ցցված են մեր ժողովրդի հալածանքն ու ձուլումը, մեր գոյության ու մեր ոչնչացման դաժան հարցերը»:

Այսպես կմտածե հայ մարդը ակամա, երբ գրական երկի մը կամ գրական ուսումնասիրության մը համար գրիչ վերցնել կուզե: Եվ շատ բնական է անշուշտ այդ մտածումն ու տրամադրությունը մեր արդի սոցիալականներուն մեջ ապրող հայուն համար: Բայց շատ բնական է նաև հաջորդ քայլը, երբ այդ բոլորը մտածելին ու ըսելին ետքը՝ նորեն կը վերցնենք գրիչը մեր գեղարվեստական երկը գրելու համար, որ կառուցել կցանկանք, վերլուծելու համար մեր գիտական նյութը, որ մշակել կցանկանք:

Որովհետև՝ կապրի կյանքը անընդհատ իր բոլոր կողմերով և կրկնահանգն, որ դուն ալ ապրիս ու աշխատիս կյանքի բոլոր կողմերով և նշակես որ անհատը չի կրնար շուտեւ, շմտածել ու շնուզվիլ՝ պատերազմ ըլլա թե խաղաղություն, սպառնալիքի տակ ըլլա թե հալածանքի, այդպես ալ ժողովուրդները շեն կրնար թողնել ու անտեսել իրենց ֆիզիկական ու հոգեկան բազմադիմի պահանջները՝ ինչ պայմաններու տակ ալ որ գտնվին: Անշուշտ երբեմն ավելի թափով կքալե կյանքի այս ու այն կողմը, երբեմն կաղ ու ընկճված: Երբեմն կանգ կառնե զարնելի մարդու սիրտն անգամ, բայց վայրկյան մը միայն:

Ապրող ու ապրիլ ուղող ժողովուրդի մը համար անիմաստ խոսք է բոլորովին, թե «ի՞նչ ժամանակն է հիմա գրական աշխատանքի», և մասնավորապես մե՛ր դիրքը և մե՛ր պատմությունը ունեցող ժողովուրդի մը համար: «Ժամանակի» ու «անժամանակի» նրբազգացություններն են գուցե իսկական շոսյությունը մեզի համար, որուն վրա իրավունք չունինք ժամանակ կորսնցնելու: Այդպես կսորվեցնե մեզի գոնե մեր հայ պատմությունը:

Հայուն համար ի՞նչ գրականության ժամանակ էր հինգերորդ դարը: Սասանյաններուն ամենեն փրփրած օրերուն. մեր պետությունը քայքայված, վերջն ալ կործանված: Ժողովուրդը ենթակա բուռն քաղաքական ու կրոնական հալածանքներու, երբ մեկ կողմեն մեր աշխարհը կդառնար ավեր ու անտեր, մինչ մեր նախարարներն ու հոգևորականությունը, այսինքն՝ այն օրերու մտավորական ու ղեկավար մարդիկը, կենթարկվեին արքայի ու մաշումի պարսկական անապատներուն ու բերդերուն մեջ՝ հուսահատ ու կտրիճ դիմադրութենե ետքը:

Մինչև հինգերորդ դարը հայ պետությունն ու ազգությունը դեռ երբեք չէր գտնված ոչնչացման այս աստիճանի մեծ սպառնալիքի մը տակ: Եվ ահա՝ ճիշտ այդ օրերուն է, որ մեկ կողմեն կողբա խորհնացին իր նշանավոր «Ողբը», մյուս կողմեն կհորինե ավելի ևս նշանավոր դու-

ցազներգությունը ժողովրդական վեպերեն քաղելով, որուն անունը կդնե «Հայոց պատմություն»: Եղիշե վարդապետը գրի կառնե իր յոթը արարով գրաման, որուն անունն է «Վարդանանց պատերազմին պատմությունը»: Եվ այդ դարուն է, այդ երկու մեծ գրքերեն քիչ մը առաջ կամ քիչ մը ետքը, որ Եղիշի կվերլուծե մարդկային հավատալիքները: Ուրիշներ ալ հույն փիլիսոփաները կթարգմանեն, պատմական երկեր կշարադրեն, կերգեն տաղեր ու շարականներ, կհորինեն քերականություններ ու քերթողական արվեստի ուսումնասիրություններ, այլև ճառ, քարոզ ու մեկնություն, բազմակողմանի գրական հարցեր, ամբողջ նոր ու ընդարձակ գրականություն մը, որ գրաբարի «ոսկեդարը» կհամարենք հիմա:

Եվ ինչո՞ւ համար է այս բոլոր «անժամանակ» աշխատանքը: Հիմնապես մեկ նպատակի մը համար. բարձրացնել ու զորացնել ազգային դարձած քրիստոնեական կրոնը, բարձրացնել ազգային միտքն ու գիտակցությունը և նոր ուժ տալ ազգային դիմադրության:

Այդպես ալ՝ ի՞նչ ժամանակ էր գրական ստեղծագործության թաթարական խաթամուծի հեղեղներու շրջանին, ԺԱ-են մինչև ԺԳ դարերու ընթացքին, որ սրբեց ու բանդեց նորեն արմատ նետած հայ անկախություններն ու քաղաքականությունը, որ կիսովին ցրվեց ու սպառնեց մեր ժողովուրդը և ոչնչացուց մեր ազնվականությունը: Ճիշտ այդ դարերուն է սակայն, որ փախստական դեպի արևմուտքի սահմանները, մեկը ամրացած ծովքի դղյակը, մյուսը Հոսովկայի բերդը, երրորդը Լամբրոնի անառիկ ամրություններու ետին, կգրեն, կերգեն ու կհորինեն մեր փախստական մտավորականները, մեր կաթողիկոսները, մագիստրոսները, իմաստասերները: Մինչ հայրենի հողեն չբաժնվողները կվճկոտին լեռներուն ծերպերը, սարերուն խորքերը, վանքի մը հովանիին տակ, կգրեն, կվիճին, կսորվեցնեն ու կայրվին իրենք իրենց հոգիներուն մեջ նարեկացիեն ու Լաստիվերտցիեն սկսած մինչև Գոշն ու Երզնկացին:

Թաթարական լուծի վատթարագույն դարերը մեր գրաբարի երկրորդ ծաղկումն է՝ հայ հույսը, հայ լույսը, հայու հավատն ու ոգին վառ պահելու բուռն տենչանքով:

Իսկ կենկթեմուրեն սկսած և ամբողջ թուրք-պարսկական անվաճ պատերազմներու ընթացքին, որոնք մեր հայրենիքի ո՛չ մեկ անկյունը չեն շթողին, ի՞նչ ժամանակ էր երգի ու բանաստեղծության: Բայց այդ մտայն ժն և ժժ դարերուն է, որ մեր աշխարհիկ նոր բանաստեղծությունը կվերընձյուղե. նաղաշ, Կոստանդին, Թլկուրանցի, Աղթամարցի և դեռ այնքան ուրիշներ ավելի երկրորդական կամ նվազ հայտնի: Այդ բոլոր մարդիկը գրեք են մեծ մասով երկու հալածանքի ու երկու ավե-

րածութեան մեջտեղը, երբեմն այդ անժայր աղետներու անմիջական ճնշման տակ իրենց նեղութիւնը, իրենց դժգոհանքը երզելու համար: Բայց ավելի հաճախ և ավելի սովորականը փախստականներ են, բոլորն ալ շուրջի ծանր իրականութենէն, որոնք փոխարինում ու մխիթարանք կփնտրեն անձնական ապրումներու ու վայելչի մեջ:

Քաղաքական ճնշման և քնարական զարթոնքի ներքին բնական կապ մը անսովոր երևույթ չէ ժողովուրդներու պատմութեան մեջ:

«Անժամանակ» աշխատավոր մըն էր և՛ Մխիթար Սեբաստացին, որ իր խելքի քանի մը հետևորդներու հետ կղեգերի Հոնիականի ու Ադրիականի եզերքները ՓԼ դարուն սկիզբը՝ ապահով անկյուն մը գտնելու համար, բուն մը հյուսելու համար հայ գրականութեան ու հայ գրքին, հետո՛ւ իր հայրենի հողերեն, ուր մեռած է ամեն շարժում, հետո՛ւ իր ժողովուրդին, որ կտքա ցրիվ ու տրոլված, հանգստի խոր շունչ մը քաշելու անկարող:

Վարդապետը կծախս նույնիսկ իր հավատքը, և Սուրբ Ղազարի կղզիին մեջ ամբողջ դար մը իր աշակերտները կգրեն ու կթարգմանեն հին ու նոր զեղարվեստական ու պատմական երկեր՝ Կիկերոն, Հոմերոս ու Վիրգիլիոս: Ի՞նչ ժամանակն էր: Ու կշարադրեն աշխարհագրութիւն, քերականութիւն, բառարաններ, կվերակենդանացնեն հայ լեզուն, որ աղճատեր ու քայքայեր էին ունիթորները: Եվ մեր գրաբար գրականութիւնը կունենար իր վերջին ծաղկումը:

Եվ վերջապես ի՞նչ երևելի ժամանակ մըն էր հայու ՓԹ դարը գրական զարգացման համար, երբ հազիվ քիչիկ մը օրենքի սովորը տեսած, քիչիկ մը եվրոպական շփում, քիչիկ մըն ալ Մխիթարի այդ «անժամանակ» գործին ազդեցութիւնը, մե՛կ անդամեն կտրուկ կերպով սկսավ գրական հարցերու տարափ մը և ուժեղ գաղութային գրականութիւն մը երկու ճյուղերով իրարու զուգահեռ և իրարու զուգընթաց: Ո՛չ պատերազմներն են պակաս եղեր մեր հողերուն վրա ու մեր շուրջը, ո՛չ ճնշումներն ու սիսթեմատիկ հալածանքները, ո՛չ բանտ, աքսոր ու կախաղաններ, ո՛չ տնտեսական ճնշում, գաղթ ու պանդխտութիւն:

Բայց այդ բոլորին հյուսված, այդ բոլորին անբաժան, ամեն դադարի բռնկելով, ամեն փոթորիկի վայրկյան մը մարելով, եղեր են միշտ հրապարակի վրա գրական խնդիրները և այդ համառ հայ գրականութիւնը:

Եթե հայ ժողովուրդը սպասեր գրականութեան համար հանգիստ ու հարմար ժամանակներու, մենք հիմա գրականութիւն չէինք ունենար: Եվ եթե այսօր սկսինք «շուայութիւն» նկատել գրականութիւնը և իբրև «պերճանք» մը համարել մյուս գեղարվեստներն ու գիտութիւնները մե-

զի համար, վաղը կմնանք տկոյր ու զուրկ ամեն ստեղծագործումե, քանի մը աստիճան կիջնենք վար քաղաքակրթութեան սանդուղին:

Ժամանակը ոչ մեկ ինքնարդարացում չի ընդունիր և ո՛չ մեկ բացատրութիւն անոր պոխը չի մտնել: Այն միայն դորժ կպահանջե և հաջողիլ. իսկ հաջողելու համար անընդհատ աշխատանք է պետք, կամք ու հարատևութիւն: Ատոր համար է, որ մեր նոր երիտասարդութիւնը իր առողջ բնազդով կհետևի մեր դարավոր պատմութեան բռնած գծին, մեր շատ չար ու բարի տեսած ժողովուրդի ներքին բուռն պահանջին, ստեղծելու, բարձրանալու, ազնվանալու: Եվ ան կգրե, կտրվի կստեղծե ու կզբաղի նաև գրական հարցերով և՛ տարագրութեան ճամփուն վրա, և՛ պանդխտութեան կայաններուն մեջ, և՛ դեռ շտեղավորված գաղթականի բոլոր տեսակի զրկանքներուն ընդմեջն:

Մեր ժողովուրդի վերջին ամենածանր աղետներուն ու տարագրութեան օրերուն կատարված գեղեցիկ խորհրդանիշ մըն է հետևյալ պատկերը: Հյուսված ու տանջանքի մրուրը խմած հայ կինը, որ իր մատին ծայրովը Տեր Զորի ավազներուն վրա գրե՛լ կտրվեցնե իր փոքրիկին:

Բ ՈՐՈ՞Ւ ԲԱՄԱՐ Է ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

«Այդ բոլորը աղե՛կ մեր գրականութեան համար և մեր գրիչ շարժողներուն համար, բայց ի՞նչ պետք ունի լայն հասարակութիւնը ձեռք գրածին ու մրածին: Ի՞նչ կարևորութիւն կներկայացնեն այդ գրութիւնները ժողովուրդի մը լայն խավերուն համար»:

Այսպե՛ս կդատե որոշ մտայնութիւն մը: Եվ այդպէս մտածող մարդը, ինքը գիտակցի թե ոչ, «ուսումնական» ըլլա թե «աշխատավոր», դեռ միշտ կեցած է այն հին հասկացողութեան վրա, թե գիտութիւնն ու արվեստը որոշ խումբի մը համար է միայն, որոշ առանձնաշնորհչալներու: Այս կերպ մտածող մարդը դեռ չէ հաշտված ներքնապէս նոր դարերու մեծ նորութեանը, թե ամեն ինչի հիմքը ժողովուրդն է և ամեն ինչ ժողովուրդի համար: Գուցե նույնիսկ լեզվով ու տեսականորեն ինքն ալ կրկնող մըն է այդ արդիական սկզբունքին, քանի որ սարսափելի ուժ ունի ժամանակի ոգին և մեզի ըսել կուտա հաճախ բաներ, որոնք դեռ չեն դարձած մեր ներքին ըմբռնումը և մեր իսկական համոզումը:

Մանավանդ որ ժողովուրդը, մեր ժամանակներու այդ «նորին մեծութիւնը», դեռ իրականին մեջ շատ խեղճ և ստորին պայմաններու մեջ կգտնվի թե՛ աշխատանքի, թե՛ ապրուստի, թե՛ կրթութեան և թե՛ վայելքի տեսակետին, որով և շատերուն համար «ժողովուրդ» գաղա-

փարզ և ժողովրդապետական սկզբունքները դեռ շոշափելի չեն Գարկեղաժ շափով: Հեգնանքի ու թերահավատության ընդարձակ ասպարեկ կա դեռ: Զարմանալու պատճառ չունինք, եթե այդ տեսակի հոգիներուն մեջ բացարձակ կերպով կամ քիչ մը ծպտված, բայց կտիրե միշտ հին ուժի մտայնությունը, թե «ժողովուրդը» կամ «լայն հասարակությունը» ուրիշ տեսակի արարած մըն է, բարձր մարդուն և անասունին մեջ տեղը գտնվող միջին վիճակ մը, որուն համար անպետք ու ավելորդ են մարդկային «վերին շերտերու» կամ «նեղ հասարակության» հնարած ու մտածած բաները:

Կա և ուրիշ խումբ մը, «դրական» մարդիկը, որոնք ընդհանրապես արհամարհանք մը կցուցադրեն ամեն բանի դեմ, որ իր վրա «գրական» անունը կկրե, կուզե լայն շերտերեն ըլլա, կուզե նեղ: Գրական մարդը, գրական երկը և գրական հարցերը հավասարապես արհամարհելի են ատոնց համար, իբրև անպետք ու հիմարական բաներ, քանի որ ոսկի չեն ծնիր: Մարդկային է երևույթը. մեր շճանչյաժ ու չգիտցած բաները քնականաբար գնահատել չենք կրնար, մեր չգնահատած բաներն ալ ավելորդ կհամարենք ամենուն համար և մեր ավելորդ համարած բաներով երբ ուրիշները կըբազդին ու կոզկոտվին՝ մեր արգահատանքը կշարժեն կամ մեր բարկությունը: Մուծին մեջ վախ կամ անխորժություն զգալը բնական է ամենուն, և այդ զգացումը փարատելու համար, ինչպես հայտնի է, կաղմկենք, կմենախոսենք, քիչ մըն ալ հոխորտալից ձևեր կանենք: Եվ այդ հոխորտանքն ու արվեստական բարձր խոսվածքը զգալի է «դրական» մարդոց արհամարհանքին մեջ:

Ավելի բարեմիտները կավելցնեն իբրև շքմեղանք, թե «Ձեր գիտությունները ու գրությունները ժողովուրդը չի հասկնար, չի կրնար հասկընալ»: Ասոնց ալ պետք է ըսվի ու ընդգծվի, որ գիտական ու գեղարվեստական երկերուն մեջ, ինչպես և ընդհանրապես ամեն տեսակի հարցերու ուսումնասիրության մեջ, ոչինչ չկա խրթին ու անհասկանալի, մատի վրա համրվող մարդոց միայն ըմբռնելի: Խրթինն ու անհասկանալին անոնց նյութին մեջը չէ, այլ արտահայտության ձևին մեջը: Միևնույն բանը կարելի է ըսել գիտական բարբառով, որը հասկնալու համար կպահանջվի նախնական որոշ պատրաստություն: Նույն բանը կարելի է ըսել շոր ու պարզ ֆորմովներով ու մասնագիտական բառերով, որ հասկնալի է միայն բացառիկ ընտրյալներուն: Նույն բանը կարելի է ըսել դանազան ուսումներով, ակնարկներով, գալարումներով ու հազար տեսակ պաճուճանքով, որ անվարժ մարդը ճամփի կհանեն ու կըխրրանցնեն: Եվ վերջապես միևնույն բանը կարելի է արտահայտել

պարզ ու առօրյա մարդավարի լեզվով ու ձևով: Խրթինն ու անհասկանալին ոճի հարց է, ո՛չ նյութի:

Անշուշտ, ամեն ընթերցող միևնույն բովանդակությունը չէ, որ կըհանն որևէ գիտական կամ գեղարվեստական գրվածք մը, ինչքան ալ պարզ ու թեթև ըլլա հորինվածքը: Ամեն մարդ նույն խորությամբ ու նույն լայնքով չէ, որ կընդգրկե արծարծված հարցերը, ներկայացված տեղեկությունն ու իրականությունը: Բայց ամեն մարդ ալ բան մը կըմբռնե ու բան մը կհանն գրվածքին մեջեն: Եվ կթե բուռի առաջին հանածները խիստ համեստ ալ ըլլան, հաջորդ բուռերը ավելի հարուստ ավարով դուրս կուզան: Ամեն պարագայի այդ ճիգերեն է, որ կմարգվի միտքը ու կխորանան դատողությունները: Աստված անգամ վեց օրեն ստեղծեց աշխարհքը քառսեն. և ամեն ըմբռնում աշխարհք մըն է, որ կծնի մեր հոգիի քառսեն: Կամաց-կամաց պետք է դատվին լույսերը մութերեն, ցամաքը ջուրերեն, որ վերջապես ստեղծագործությունը ձև առնե:

Մեծ հանցանք է, երբ «լայն հասարակության» ներարկել կուղենք, թե այս ու այն գիտությունը իրեն համար չէ, իրեն անպետք է ու անհասկնալի, թե գեղարվեստները «նեղ հասարակության» համար են, և գրական երկերն ալ՝ գրագետներու: Այս տեսակի քարոզները մեզի դեպի հին ուժիմի դասակարգերը կտանի, դեպի դասակարգային շինական պատերը: Մինչդեռ մարդկությունն ու հառաջադիմությունը արյան ու քրտինքի հեղեղներով քանդելու կտքնին այդ հնադարյան պատնեղները և կձգտին ամենուն համար մատչելի դարձնեն և՛ գեղարվեստները, և՛ գիտությունները, և՛ անոնց տված վայելքը, և՛ անոնց տված հոգեկան բարձրացումը: Եվ մենք բոլորս պարտական ենք ամեն հնարավոր միջոցներով դրդելու, արթնցնելու, գործի դնելու ժողովրդի և՛ «նեղ», և՛ «լայն» խավերուն միտքը, վարելու ու բոցավառելու անխտիր ամենուն հոգեկան ու քաղաքակրթական պահանջները և ո՛չ թե «անպետքության» ու «ավելորդության» սուտ քարոզներով օրոր կարդանք աշխատանքի բեռին տակ ճգմված քնկոտ հոգիներուն: Մտքերու այդ սթափումեն, քաղաքակրթական պահանջներու այդ ծարավեն կծնի նաև աշխատանքի բեռին թեթևացումը, որովհետև արթնցնել հեղափոխել ըսել է:

Գ Ընթերցող հասարակություն

Հին ու միջին դարերուն կարգալ գիտնալը և կարդացողներուն թիվը շատ էր սակավ, ժողովուրդի մը շատ փոքր մեկ ստիպելու: Տպագրության գյուտեն սկսած և մանավանդ ժողովրդավար նոր կարգերու ընդ-

հանրացում են ի վեր, այս վերջին դարու մը ընթացքին, իբրև հետևանք գիտություններու տարածման, լրագիրներու առաջացման և պարտադիր ուսման, գիր գիտնալը և գիրք կարդալը հասավ շտեմնված թափի ու շափի:

Բայց և այնպես հիմա այս վայրկյանիս ալ մարդկության ահագին մեծամասնությունը զուրկ է գրքի և ընթերցումի: Երկրագնդիս վրա ապրելու երջանկությունը ունեցող մարդ ըսված արարածներուն թիվը մեկ միլիարդ և վեց հարյուր միլիոնի շափ կհաշվեն այսօր: Այդ թվի հազիվ մեկ քառորդը կարդալ գիտե: Նախ՝ բազմաթիվ ցեղեր կան և ամբողջ ժողովուրդներ, որ ո՛չ գիր ունին, ո՛չ գրականություն, թեև հասուն և ընդունակ ժողովուրդներ են արդեն և հաճախ տեր են շատ հետաքրքիր անգիր բանահյուսության մը, ինչպես օրինակ քյուրտերը:

Երկրորդ՝ ժողովուրդներու մեկ մեծ մասը՝ «արևելյան» ըսված ժողովուրդները, որոնք և՛ գիր ունին, և՛ գրականություն, երբեմն նույնիսկ շատ հին, շատ հարուստ ու բազմակողմանի գրականություն, ինչպես օրինակ Չինը, Պարսիկը և մանավանդ Հնդիկը, բայց ուր մինչև հիմա ալ կշարունակվի դեռ ու կտիրեն միջնադարյան վիճակը, գիրն ու գիրքը բացառիկներու մենաշնորհն է և ընդհանրապես հոգևորականության սեփականությունը: Բայց նույնիսկ «արևմտյան» երկիրներուն մեջ պակաս չեն դեռ ժողովուրդներ, ուր գիր ու կարդալ գիտնալու դրուսությունը մեծ տարբերություն մը չունի այդ ասիական երկիրներեն:

Երրորդ՝ հարցը միայն գիր ունենալը և գրել-կարդալ գիտնալը չէ մինչև անգամ այն «քաղաքակիրթ» պետություններուն մեջ, ուր իրավ որ մտցված է պարտադիր ուսումը և ուր գրեթե բոլորն ալ գրել-կարդալ գիտեն, ատով դեռ չեն դարձած ընթերցող ժողովուրդներ: Ուրիշ բան է կարդալ գիտնալը և բոլորովին ուրիշ բան է կարդալ ուզենալն ու կարդալ կարողանալը:

Նույնիսկ այդ «քաղաքակիրթ» երկիրներուն մեջ մարդոց սովոր մեծամասնությունը այն աստիճան խեղդված է աշխատանքի տակ, այն աստիճան շատ աշխատություն կպահանջվի իրմեն և այն աստիճան շնչին է իր հացի աշխատանքեն դուրս իրեն մնացած ժամանակը, որ բնավ հնար չունի այդ կարգի բաներու մասին մտածելու: Սակայն միայն բանվորն ու գյուղացին չեն այդ լարված ու անդուլ աշխատանքին տակ տքնողը, նվազ լարված չէ նաև այդ աշխատանքը կազմակերպող, վարող ու շահագործող մասը:

Ամենուն վրա ալ դարուս կնիքը կա, կապիտալի կնիքը. ամենուն աշխատանքն ալ տաժանակիր աշխատանքի կնամանի: Ամենքն ալ հոգնած, լեզուներն հոգնութենի գուրս կախված, ամենքն ալ ջղաբին և ամենքն ալ

անդադար, անհանգիստ ու խելակորույս վազքի մը մեջ: Մարդիկ ո՛չ թե վաշխատին ու կարտագրեն ապրելու և վայելել կարողանալու համար, այլ ընդհակառակը, կապրին խմիչիայլոց ու կերպ մը քաշ կուտան կյանքերնին աշխատելու և արտադրել կարողանալու համար:

Մեր դարու տնտեսությունը բռնված է խելագար սպորտով մը, խոշոր թիվերու, խոշոր շափերու սպորտովը: Հին ու միջին դարերուն մարդոց բոլոր հաշիվները ընդհանուր առումով հազիվ կանցնեին տասնավորներեն ու հարյուրակներեն դեպի հազարավորները: Հիմա մենք ո՛չ թե հազարներով ու տասնյակ հազարներով, այլ միլիոններով ու միլիարդներով անգամ չենք կրնար մեր հաշիվները փակել, կշտացնել մեր տենչանքները և մեր ծարավը հագեցնել:

Հին, բարի ժամանակներուն մեջ մեր «անկիրթ» նախահայրերը կը բավականանային իրենց գյուղի, իրենց շրջապատի մարդիկը շահագործելով, իրենց դրացի ժողովուրդներու աշխատանքը ծծելով: Հիմա մեր «կիրթ» դարուն մեջ, երբ ծովերու միջոցով և շոգիի աշխատանքով բոլոր ցամաքները կապված են իրարու, հիմա մարդիկ կջանան շահագործելու բոլոր ժողովուրդներուն աշխատանքը, կուզեն տիրել աշխարհիս հեռավոր անկյուններեն բոլոր ժողովուրդներու գլխուն և աշխատցնել աշխարհը իրենց հաշվին:

Համաշխարհային՝ արդարություն, համաշխարհային՝ շուկաներ, համաշխարհային՝ կայսրություններ. Լոնտոն, Փարիզ, Պերլին, Նյու-Յորք ուղեղները կաշխատին, և այդ գլուխներու ղեկավարության տակ կաշխատին գործարաններ, նավարաններ, զինարաններ. շատ մը գործարաններու մուխը չի մարիր տարիներով անընդհատ: Մարդիկ կմաշեն ինքզինքնին, իրենց հոգին ու մարմինը, հեկհեկ կբանեցնեն իրենց աշխատավորները, կքերթեն ուրիշ իրենցմե ավելի փոքր ու տկար ժողովուրդները, որպեսզի ամեն կողմեն ոսկին հոսի իրենց սնտուկները, որպեսզի այդ ոսկիներով նոր, ավելի բարդ մեքենաներ, գործարաններ ու շահագործարաններ բարձրացնեն, որպեսզի նոր ու նոր միլիոններ ու միլիարդներ դիզել կարողանան միևնույն նպատակով, և այսպես անվերջ:

Կատարյալ եռացող ու կախարդական կաթսա մը. ինքն իր մեջ պղպղոզ, ինքն իր մեջ գալարվող, ինքն իր մեջ տառապող եռք մը, եփ մը մարդկային բանական էակներու: Միջնադարյան երևակայության ստեղծած «Վհուկներու կաթսան», որ հիմա իրականություն ու մարմին է ստացիր հսկայական շափերով և որուն մեջ մարդկային մարմինները, մարդկային հոգիները, մարդկային խիղճերը և ոսկին կհալին, կըրգալարին, կթավալին ու կեռան երանության խմիչքը պատրաստելու խարդախությամբ:

Ապագայի մարդը, այսինքն մեզմե ավելի մարդկային մարդը զարմանքով ու ապշությամբ ուսումնասիրե պիտի օր մը մեր արդի այս խելագար, հիվանդ ու անսանձ կիրքը. այս ամեն բան խելու, ամենքեն հափշտակելու, ամենքը ոտքի տակ տալու, ամենուն զարնելու և ամեն ինչ իր ձեռքին մեջ հավաքելու արդի դիվային մոլուցքը: Մինչդեռ ինչքան, ինչքան քիչ բան է հարկավոր և՛ կուշտ ըլլալու, և՛ առողջ, և՛ հանգիստ ունենալու, և՛ հոգեկան թոխը, և՛ ազատութուն, և՛ վայելք. և ամենուն համար, ամենուն:

Հիմա մարդիկ կարծես բոլորովին մոռցեր են կյանքի վայելքը, եթե հաշվի չառնենք ամենն բնավդական ու ամենն կոպիտ վայելքները: Հիմա մարդիկ կճանչնան միայն վաղելու, աքացելու ու իրար ձեռք խելու սպորտը, որուն վրա կնային ինչպես գերագույն վայելքի մը վրա, և այլ վայրագ սպորտին անունը դրեր են գործ, աշխատանք:

Հիմա մեր դարը դեռ տաժանակիր աշխատանքի դարն է, ստրուկներու դարը. պատմութեան առաջին օրերեն եկող կոպտութեան և ստրուկութեան տիրապետութիւնը մարդկային ընկերութեան վրա և ոչ թե խորհող ու ապրող, աշխատող ու վայելող ազատ էակներու դարը. դեռ հեռու է այդ բախտավոր մարդկութեան արշալույսը: Հիմա հազվագյուտ բացառութիւն են մեր մեջ այն մարդիկը, որոնք բախտ ունին ու կարելիութիւն, որոնք կուզեն ու կրնան վայելել բնութիւնը, ճամփորդութիւնը, վայելել գեղարվեստները, գիտութիւնը, վայելել ընկերական կյանքի հանգիստն ու զվարթութիւնը, ընտանիքի առողջ ու մտերիմ մթնոլորտը, և վերջապես վայելել աշխատանքը: Որովհետեւ վայելքներուն վայելքն է աշխատանքը, եթե մարդու վրա բունի պարտադրված չէ, եթե մարդու ուժերն ու պետքերն վեր չէ, եթե մարդու բնական հակամենքն դուրս չէ, և եթե իր աշխատանքին բերած արդունքը ուրիշներու ճանկերուն ու ժանիքներուն համար չէ:

Վաղվան մարդկութիւնը մեզմե ավելի նվազ հափշտակելու ու տիրելու ծարավի, մեզմե ավելի քիչ մեքենա, և մեզմե ավելի իմաստուն, մեր այս կարճիկ կյանքը խելացի կերպով ապրելու ու վայելելու համար՝ շատ ավելի մեծ ուշ պիտի դարձնեն կյանքի բոլոր նուրբ ու ազնիվ վայելքներուն վրա, բարձր վայելքներու բոլոր զովարար աղբյուրներուն վրա: Եվ բարձր վայելքներու այդ աղբյուրներուն մեջ շատ մեծ ու շատ կարևոր տեղ մը կբռնեն ընթերցանութիւնը: Քանի մարդկութիւնը բարձրանա՝ մարդիկ այնքան մեծ ծարավով վազեն պիտի գիտութիւններու ու գեղարվեստներու ետեան, և ատոր համեմատ ալ մեծնա պիտի օր օրի ընթերցողներուն թիվը և խորանա պիտի ընթերցանութեան պահանջն ու արժեքը:

Գ Գրեւորն բազմակողմանի արժեքները

Այդ գործի արագութեանը նպաստելու համար լավ է, որ մենք ալ մեր կողմեն ջանանք հստակ ու գիտակից դարձնելու մեր մտքին դեմ գրքերու ունեցած բազմակողմանի ու բացառիկ դերը թե՛ անհատական, թե՛ հանրային տեսակետէն:

Ոչ միայն «լայն», այլ նույնիսկ «նեղ» ու «նեղագուն» հասարակութեան անդամներն անգամ շունին հաճախ ընթերցանութեան արժեքներուն խոր ու լրիվ ըմբռնումը: Կգիտակցին սովորաբար գրքին արժեքը այս կամ այն կողմեն միայն՝ նայելով ընթերցողի գործին, ստացած կրթութեան, իր ապրած շրջանակին կամ անոր բոլորովին պատահական դատումին ու մերձեցումին: Ընթերցանութեան մնացած կողմերուն վրա կ'ամ բնավ չի մտածվիր, կ'ամ ներկա կըլլա հոգիին մեջ պղտոր, ընդհանուր ու կիսովին բնադրական ղգացում մը միայն:

Համեմատորեն շատ ավելի դյուրին ու պարզ է գործնական գրական երկի մը դերն ու պետքը ըմբռնելը: Զուտ դիտական երկերուն կարևորութիւնը շատ ավելի քիչեր կհասկնան իսկապես: Իսկ գեղարվեստական գրութիւններուն դերն ու անհրաժեշտութիւնը կհասկնան անհամեմատ ավելի քիչերը, և հասկցողներն ալ ո՛չ լրիվ շփով, ո՛չ հարկ եղած խորութեամբ ու հարգանքով: Թե՛ զուտ գիտական և թե՛ մանավանդ գեղեցիկ գրականութեան երկերուն վրա շատ շատերը կնային տեսակ մը խաղի վրա և խաղ ըսելով կհասկնան զխավորապես ժամանց, քանի որ խաղն ալ չէ ըմբռնված դեռ իր բովանդակ իրական մեծ արժեքով: Խաղերուն անհրաժեշտութիւնն ու կարևորութիւնն ալ կիսուսափի դեռ շատերու դիտողութեանն, թե և ամենքն ալ գիտեն, որ մանուկը գոնե իր կյանքի առաջին վեց-յոթը տարիներուն ինչ որ կսորվի՝ կսորվի խաղով ու խաղալով, և որ կյանքի ամբողջ ընթացքին խաղը միշտ գոյութիւն ունի աշխատանքին զուգընթաց:

Մինչդեռ ընթերցանութեան վրա և գրական ստեղծագործութեան վրա պետք է լրջորեն խորհիլ և պետք է դիտել գրութիւնները բոլոր կողմերն, որ բացահայտ դառնա գրքերուն և ընթերցման անփոխարինելի դերը թե՛ անհատներու և թե՛ ազգերու զարգացման, բարձրացման ու ազնվացման տեսակետէն:

Երբ գրքերուն բազմադիմի արժեքները վերլուծման կուզենք ենթարկել՝ բնական կերպով կզատվին իրարմե գրական երկերու անհատական արժեքները իրենց ունեցած համախնական արժեքներէն, այսինքն՝ անհատ էակներուն տված օգուտէն ու վայելքէն ետքը աչքի կիյնան նաև գրքերու բերած օգուտն ու բարձրացումը ամբողջ ժողովուրդին՝ անհատներու

ամբողջ հանրության մը: Թեև պարզ է ինքնին, որ այդ երկուքը՝ անհատն ու հանրությունը, միշտ ու ամեն տեղ սերտ կապեր ունին իրարու հետ, հաճախ պարզապես հյուսված են իրարու, քանի որ ժողովուրդի մը անհատը մեկ մասնիկն է հանրության և իր վրա ներգործող ամեն ազդեցություն՝ ազդեցություն մըն է ամբողջին համար, ինչպես և ամբողջության մը կրած ազդեցությունը վերջապես իրողություն մըն է նաև հանրության մասնիկը կազմող անհատին համար:

Գրքերու անհատական արժեքի տեսակետեն նախ դիտենք ընթերցանության տված օգուտն ու վայելքը, այսինքն գրքի ու ընթերցողի մեջ եղած կապը: Ետքն ալ կանցնինք գրքերու նորեն անհատական արժեքին, բայց հեղինակի տեսակետեն, այսինքն հեղինակի ու ստեղծագործության կապը, վերջապես անցնելու համար գրքի ու գրության համայնական-ազգային արժեքներուն:

Ե ՓԻՐԲ ԸՍՏԱՄ

Գիրքը ընթերցողի կողմեն դիտած քանի մը օգուտ ու արժեք ունի, մեկը մյուսեն պիտանի, մեկը մյուսեն կարևոր: Իր ամենն առաջին դերը, ամենն շատ նկատվողը և ընդհանրապես դյուրին ըմբռնվողը ուսման և ուսուցման ծառայելու իր կոչումն է:

Գրքերը ըստ էության փոքրիկ տուփեր են ու սնտուկներ, ուր կանոնավոր կերպով դարսված են ու կպահպին մարդկային տեղեկությունները, ուսումնասիրությունները, փորձերը, դիտողությունները, մտածումները, եզրակացությունները, ներքին աշխարհի վերլուծումները, մարդկային հոգեկան ապրումները, մեկ խոսքով մարդու բովանդակ գիտցած, խորհած ու հասկցած բաները: Ընթերցանությունը ամեն բանն առաջ դպրոց է, ուսում ու կրթություն: Միթե դպրոց մը ամբողջ կյանքի համար, անընդհատ, ամեն տեսակի համար, ամենուն համար, ով որ ուզենա օգտվի անոր իմաստութենեն և հարմարվող ամեն ճաշակի, ամեն պետքի, ամեն տեսակի ընդունակության ու հակումներու:

Ուր որ տիրեր է կամ դեռ կտիրե որոշ դասակարգերու ու բռնակալներու տիրապետությունը, և ժողովուրդը դեռ հպատակ մըն է ու ճորտ մը աշխատանքի, բնականաբար այդ տիրողներուն ձեռքը կկեդրոնանա ինչպես ամեն մարդկային վայելք ու իրավունք, այնպես ալ արհեստները, գեղարվեստները և գիտություններ ունենալու և գործածելու մեծաշնորհը: Նյութական հարստություններուն հետ անոնք տեր կդառնան նաև հոգեկան հարստություններուն:

Տարբեր հարց է, որ այդ տիրողները, ինչպես նյութական, այնպես

ալ հոգեկան այդ դիզված դանձերը շատ նեղ, շատ միակողմանի, շատ սղեղ չափերով ու կերպով կրցած են օգտագործել նույնիսկ իրենց համար: Մինչև հիմա տիրող ու ղեկավարող դասակարգերուն միայն մասնակի մենաշնորհ մըն է եղեր գիրքը, գրականությունն ու գիտությունը: Իզուր չէ՝ անշուշտ, որ Աստված, այսինքն իշխողը, այնպես խստիվ ու խստիվ արգելեք էր Ադամին, այսինքն հպատակ մարդուն, որ չըլլա թե ուտե «բարիի ու չարի գիտություն» թուզեն: Սակայն մարդկային հոգիին մեջ դժբախտաբար ու բարեբախտաբար արթուն է միշտ աստանան, որ արգելված պատուհները ավելի տենչալի կդարձնե. հոստե ծընունդ կառնեն ըմբոստացումները ամեն տեսակի հին ու նոր տիրապետողներուն դեմ և ամեն կարգի արգելքներու և սահմանափակության դեմ և այդ ահեն է, որ դուրս կժողին, կհոսին, կգետնան ու կհեղեղվին հեղափոխությունները:

Ադամ-Եվայի այդ նշանավոր թուզին պատմությունը հավիտենական պատմությունն է մեկ կողմեն բռնակալության և մյուս կողմեն գիտության ու բարձրացման ձգտող մարդկային տենչանքին. թեև ամեն անգամ ալ այդ հռչակավոր թուզեն ճաշակողը զգացեր է միշտ թե՛ իր իմացական, թե՛ իր գիտական խեղճությունը և նույն թուզին տերևեղբորով ջանացեր է կերպ մը իր հասողության մերկությունը ծածկելու:

Այսպես թե այնպես, հիմա որ միլիոնավոր Ադամ-Եվաներ, և հետըզհետե Ադամ-Եվաներու ավելի ու ավելի միլիոններ, համը առեր են արդեն եղեմական դրախտի «գիտության» թուզին, հիմա արդեն ուղղակի զարմանալի է, որ ժողովուրդի մը հոգեկան ու տնտեսական բարձրացման համար այս աստիճանի սուր ու կարևոր զենք մը, ինչպես է ընթերցանությունը, թողնված է պատահականության ու երեսի վրա:

Միայն համը առած ըլլալը շատ շնչին ու ապարդյուն բան մըն է. պետք է, որ գիտությունը դառնա տնական ու մշտական սնունդ: Եվ ով որ կձգտի ժողովրդական սկզբունքներու իրական հաղթանակին, ով որ կտենչա լայն խավերու բարձրացումը և ավելի բախտավոր տնտեսական վիճակ մը անոնց համար, ով որ կբերպե ժողովուրդներու քաղաքական հավասարեցումը և եղբայրացումը, ան պետք է ձգտի ամեն բանն ավելի ժողովուրդներու հոգեկան մակարդակի բարձրացումին, գիտական ըմբռնումներու խորացումին և զգացական սահանջներու աղնվացմանը: Ժողովուրդը «տեր» հայտարարել և միևնույն ժամանակ պահել ժողովուրդը նույն հին մտավոր ստորին աստիճանին վրա, ետ մնացած ու զուրկ օրվան գիտական հասողութենեն, իմացական թոխքներեն և հոգեկան պահանջներեն, ո՛չ թե քաղաքական ու տնտեսական թեթևացում կբերե ժողովուրդին, այլ նո՛ր ստրկություն և

նոր շահագործում հենց ժողովուրդի անունով և ժողովուրդին մեջին վեր ցատկած նոր բռնակալներու ձեռքով:

Այս պատճառով ալ ազգերը ինչ շահով որ կհասունանան, այնքան ավելի լուրջ ուշադրություն կդարձնեն դպրոցներու լայնացման ու հանրացման գործին, և այնքան ալ հետզհետե ավելի ու ավելի կհետաքրքրվին ժողովրդական կրթության բոլոր կողմերովը և բոլոր զենքերովը, որոնց թվին մեջ առաջնակարգ տեղ կբռնեն ընթերցանությունը: Եվ հետո չէ այն օրը, երբ պատվամենտներն ու կառավարությունները իրենք իրենց ձեռքը պիտի ուզեն առնել ժողովուրդներու ընթերցանության գործին կազմակերպումը:

Բոլոր կուսակցությունները մրցին պիտի իրարու հետ այդ ուղղությամբ ամենեն ավելի ջանք թափելու ամեն մեկը իր փարախին մեջ: Պակաս չէ ըլլալու և մասնավոր ձեռնարկություններու և ընկերություններու աշխատանքը, և պետք չէ, որ պակաս ըլլա, քանի որ ամեն տեսակի հոգեկան ու տնտեսական շարժումներու պետականացումը կտանի ղեպի անհոգի աշխատանք, ղեպի դանդաղաշարժություն ու քարացում, իսկ կուսակցական ջանքերը միշտ ալ ըլլալու են միակողմանի և որոշ գույնի ակնոցներով:

Միաժամանակ ձգտին ու աշխատին պիտի բոլոր ընթերցանությունը տարածելու ու ղեկավարելու հոգերով: Մարմին պիտի առնեն պարբերական դասախոսություններ հասարակության բոլոր խավերուն և անկյուններուն համար ընթերցանության էությունը բացատրելով, ուղիները մատնանշելով և հետաքրքրություն արթնցնելով: Գյուղն գյուղ և ավանն ավան շարունակ պիտի երթնեն մշտական շրջուն մասնագետ օժանդակներ ամեն տեսակի, կարգի, վիճակի, հակումներու ու նպատակներու համապատասխանող ընթերցման պահանջած մանրամասն ցուցմունքներ տալու և կատարված աշխատանքները ստուգելու:

Պետք է մշակվին ամեն նյութի ու աստիճանի մանրակրկիտ հատակագիծեր ու ծրագիրներ, թե այսինչ նյութին ի՞նչ կարդան, ինչպես կարդան, ինչ խնդիրներու վրա մասնավոր ուշ դարձնեն, ինչ հարցերու պատասխանը փնտրեն և ինչ կետերուն շուրջ հանեն իրենց վճիռն ու տեսությունը: Կյանքի պիտի կանչվին դավառական հարուստ կայուն գրադարաններ և անոնց կից բազմաթիվ շարժուն օթոն ու վակոն գրադարաններ ամեն պետքերու հասնող բովանդակությամբ, և ողողեն պիտի հրապարակը աժան, շահազանց աժան, պատկերազարդ, գունավոր, գեղեցիկ, ընտիր ու ճոխ հրատարակություններ ամեն տեսակի գրքերու, քարտեզներու, ալպոմներու ու պարբերականներու, գիտության ու արվեստի բոլոր ճյուղերուն վրա:

Աս ու ասոնց նման բոլոր աղվոր-աղվոր բաները չուն պիտուներ են դժբախտաբար, որով մինչև ատոնց իրականություն դառնալը գործի բոլոր ծանրությունը ինկած պիտի ըլլա նորեն հոս ու հոն հատ ու բողոճ հավաքական ճիգերու վրա և մանավանդ անհատական ջանքի՝ ամեն մեկը իր հաշվին: Ամեն մարդ ի՞նքը ձգտելու է իր ձեռքին եկած շահազանց թերի ու տկար միջոցներով հնար եղածին շահ վեր մագլցելու ընթերցանության սանդուղին:

Պետք է ամեն մարդ համակվի այն խորին ճշմարտությամբ, թե ով օրական գոնե ժամ մը կհասակացնե կանոնավոր, հանգիստ և ընտրովի ընթերցանության, անիկա ո՛չ միայն իր վայելքին ու բարձրացման կաշխատի, այլ կծառայե ամբողջ մարդկության մարդկայնացմանը, նըրբացմանը, ազնվացմանը, անիկա կմաքառի ժողովուրդներու իրար մորթելու ու իրար սպաննելու ու գաղանդությանը դեմ, անիկա կպայքարի ազգերու ու «դասակարգերու» իրար առելու ու իրար դառնացնելու փոխադարձ տխմարությանը դեմ, անիկա կկռվի ուրիշները ստրկացնելու վայրենի տենչանքին դեմ և ուրիշներու աշխատանքը ուտելու նախամարդկային բնազդներուն դեմ: Որովհետև այդ բոլոր երևույթները ծագում են առած մարդ-անասունի հոգեկան և ընկերական կյանքի շատ ցած և ստորին աստիճանի պահանջներեն ու վիճակեն, և թե այդ բոլորը փոխվի ու վերացվի չեն կրնար, մինչև որ մարդկային լայն ու ստվար մեծամասնության հոգին ինքը շսթափի ու շարժարանա իր թմրած, իր սքմքած ու իր տգետ վիճակին:

2 Գիրք ընկեր

Գիրքը խոսք է ու խոսակցություն և միշտ բացարձակապես անհատական. այսինքն կա միշտ մեկը, որ կխոսի մեզի գրքին մեջեն, կբանա մեզի իր հոգին, կպատմե մեզի իր կյանքը կամ իր տեսածը, կբացատրե մեզի իր մտածումներն ու եզրակացությունները:

Գրքերուն մեջեն մեզի խոսողը հաճախ հեղինակն է միայն. մենք հեղինակի հետ է, որ անմիջական հարաբերության մեջ ենք: Բայց շատ անգամ հեղինակը ավելի կամ պակաս շահով ետ կթաշի, ինքը կմնա ստվերի մեջ և մեզի հարաբերության մեջ կդնե պատմութենեն կամ ժամանակակից իրականութենեն եկած անձերու հետ, անոնց կյանքը, գործերը, անունց ներքինն ու արտաքինը անոնց մտքերն ու իղձերն են, որ մենք կտեսնենք ու կլսենք, անշուշտ, հեղինակի երևակայած, ուզած կամ հասկցած ձևերովը, հեղինակի դիտակին մեջեն: Շատ անգամ ալ ամբողջապես հեղինակի հնարած և ամբողջովին հեղինակի հոգին ծը-

Նած էակներ են, որոնք որոշ անհատականությամբ և որոշ կենդանի կերպարանքով կուգան մեր դեմը, կխոսին, կգործեն և կապրին:

Եվ մենք կարողալու միջոցին, ինչպես և ընթերցումեն ետքը, սերտ հոգեկան հաղորդակցության մեջ կմտնենք այդ բոլոր տեսակի անձերուն ու մարդիկներուն հետ մեր հոգիին մեջ, կվերլուծենք անոնց ըրածը, կըխոսինք ու կվիճենք անոնց հետ, կհավնինք, կժխտենք, կվշտակցինք, կատենք ու կսիրենք: Ուրիշ խոսքով կապրինք ու կկապվինք անոնց հետ, և ինչքան խոր ու մեծ ըլլա այդ անձերու մտքին, սրտին ու գործերուն թողած ազդեցությունը մեր հոգիին վրա, այնքան ալ խոր ու տեական կըլլա բնականաբար մեր կապն ու հաղորդակցությունը անոնց հետ: Ճիշտ այն ձևով, ինչ ձևով որ կկատարվի իրական կյանքի մեջ մեր իրական հանդիպումներու միջոցին մեր կապն ու շփումը ժանտիկներու, սղեկիցիներու, կենակիցիներու ու գաղափարակիցիներու հետ:

Ատոր համար է, որ մեծ հաճույք կղզանք մեր կարգացած ու սիրած գրքերը նորեն ու նորեն կարողալու ատեն, ինչպես որ կյանքի մեջ մեր սիրելի բարեկամներուն վերստին հանդպիլը խոր ուրախություն կույտաճառե մեզի: Ատոր համար է, որ շտապ ու վալրիվերո ընթերցումը հնար չի տար ներքին ալելի լուրջ մերձեցումի, երկաթուղիի կառքին մեջ կապված ու լուծված հարեանցի բարեկամության մը պես, երեկույթի մը իրարանցումին մեջ մեզի հետ կարճ ու հապշտապ շփումի եկած նոր բարեկամանթի մը պես: Մինչդեռ ուշադիր ու կրկնակի ընթերցումներեն է, որ հետզհետե կընտրվին մեր գրենի մտերիմները, ինչպես որ դուրսի հաճախակի ու սրտաբաց հանդիպումներեն է, որ կըկազմվի կյանքի մտերիմներուն մեր նեղ շրջանակը: Ատոր համար է դարձյալ, որ երկի մը թարգմանիչը կամ իր նախընտրած դերը խաղցող դերասանը շատ հաճախ խոր ու սրտագին մտերմությամբ կկապվին և հեղինակին հետ, և իրենց թարգմանած կամ ներկայացուցած դեմքերուն հետ: Ատոր համար է, որ գրքերը և գրքերուն մեջ պատկերացված մարդիկը իրենց ջերմ պաշտպաններն ունին, իրենց սիրահարները, ինչպես և իրենց բուռն ու կրքոտ հակառակորդները:

Հոգեբանական իրողություն մըն է ասիկա ու կենդանի ներքին իրականություն մը: Գրքերուն մեջեն խոսող ու գործող մարդիկը, ըլլան իրական ու պատմական դեմքեր, ըլլան բանաստեղծական մարմնացումներ, ինչպես և հեղինակը ինքը, ասոնք բոլորն ալ անխտիր ապրող ու կենդանի արարածներ են մեր հոգիներուն մեջ, իսկական մարդիկ, որոնք դուրսի աշխարհեն մեր հոգիները մտած մյուս մարդոց նման և անոնց հավասար, կան հոն, գոյություն ունին, կշարժին, կգործեն, կըխոսին ու կազդեն:

Այդ պատճառով ալ սովոր է կարդալու, կապրի մշտապես լայն, բազմերանգ ու խիստ հետաքրքիր ծանոթներու շրջանակի մը մեջ, կապրի լայն աշխարհքի մը մեջ, և կապրի մանավանդ ընտիր աշխարհքի մը մեջ, քանի որ մշտապես հաղորդակցության և անձնական մտերմության մեջ է հին ու նոր դարերու և բոլոր ժողովուրդներու ամենն խոր, մեծ, իմաստուն, տաղանդավոր ու առաքինի դեմքերուն հետ. ամենաընտիր մարդիկը, որոնք երբեք ասպարհ են արևի լույսին տակ կամ մարդկային տենչանքներուն և երազանքի լույսին տակ:

Գիրքը այդ ընկերական ծանոթացումներու ժամագրավայրն է, համամարդկային ու համադարյան ակումբ մը: Գիրքը ընկերական շրջանակ մըն է, և այդ իմաստով գիրքը ընկերն է մարդուն:

Եվ մեր այդ գրենի մտերիմներն ու ծանոթները, ճիշտ մեր աշխարհային ծանոթներուն ու մտերիմներուն նման կազդեն մեր վրա ամեն ուղղությամբ ու կազդեն խորապես:

Իրենց գոյությամբը, իրենց գործերովը, իրենց խոսքերովը կհարբստացնեն մեր ծանոթություններու ու տեղեկություններու գանձարանը. կճանչնանք նոր մարդիկ, նոր տեսակի հոգիներ, նոր գործեր, նոր դատում, նոր զգացական աշխարհ, կնպաստեն մեր ըմբռնումներու խորացմանը, մեր աշխարհայացքի լայնացմանը, իրենց դատումներովը մեզի մտածելու կորդեն, իրենց առանձնահատկություններովը կհրեն մեր ուշադրությունը նոր որոնումներու:

Անոնք կազդեն մեր զգացումներուն, մեր համակրանքներուն, մեր ճաշակին՝ վարակելով մեզի իրենց էությունները, իրենց սերերովն ու տրամադրություններովը, և խորը դրոշմ կդնեն մեր զգացական գնահատումներուն վրա իրենց պատճառած հաճույքներովն ու զվարճություններովը:

Անոնք կազդեն մեր կամքին ու դործունեությանը իրենց օրինակով, իրենց շարժումներով, իրենց սկզբունքներով, իրենց ներշնչած հիացումով, իրենց գծած կյանքի նպատակներով: Անոնք սիրտ կուտան գոյության համառ կովին մեջ, կոզևորեն, կբռնկցեն մեզի, հաճախ կդառնան մեր իտեալը, մեր իտեալին ջահակիրը:

Եվ այսպես շարունակ գրքերու միջոցով ուրիշներու հոգին մըտնելը, ուրիշներու հոգիներովն ու ցավերով ապրիլը, շատ ու հեռավոր մարդոց հետ կապված ըլլալը, շատ «օտար» հոգիներու մեր առջև մերկացվիլն ու մեզի սիրելի ու թանկագին դառնալը, կամաց-կամաց մեր էության մեջն են ու ոչ-եսը որոշ շփումով կխառնե իրարու, կհյուսե իրարու, և մենք կսկսինք նկատել մեզի իբրև մեկ մասը խմբակցության մը, ամբողջության մը, և մեր շահն ու հաճույքը կփնտրենք նախ խմբակցության, վերջն ալ ամբողջության օգուտին ու բախտավորության մեջ:

Գրքերը իբրև ընկեր ու ընկերական շփում կարեն ու կարգացնեն մեր մեջ ընկերական զգացումը, մեր հոգիի հանրային-համայնական կողմերը, մեր մարդկային ու համամարդկային գիտակցությունը: Այսինքն՝ կկրթեն ու կքաղաքակրթեն մարդը, մարդու մեջի հին ու խորը նստած անասունը հետզհետե կմարդկայնացնեն. կամրացնեն խիղճը, ամոթը, քաղաքավարությունը, պարտականության զգացումը, արդարության պահանջը, ներողամտությունը, անձնվիրությունը, որովհետև այս բոլոր հոգեբանական բաղադրիչները մեզմե կպահանջեն միայն մեկ բան մը՝ մտածել նաև ուրիշներու մասին, այսինքն՝ սանձել եսը:

Այսպես է. մեր սիրած գրքերու էջերուն մեջեն կխոսին մեզի մեր հոգիի լավագույն և մեծագույն ընկերները, որոնք մեկ կողմեն ընկերական շփման բաղադրիչի վայելքներն ու առավելությունները կուտան մեզի, մյուս կողմեն ալ կընդլայնեն մեր աշխարհայացքը, կնրբացնեն, կմարդկայնացնեն մեր ամբողջ էությունը:

Անշուշտ, որ այս բոլորը ճշմարիտ է միայն լավ ու ընտիր գրքերու վերաբերմամբ: Ինչպես կյանքի մեջ լավ ու ընտիր ընկերներու կից՝ շատ կան նաև գեշ ուղղություններ վարակիչ օրինակներ, այդպես ալ գրքերու աշխարհին մեջ պակաս չեն վնասակար ու վատօրինակ գրություններ, որոնք ստորին զգայություններ կհրահրեն, ընկերական ցած ու ծուռ ըմբռնումներ կներարկեն, գեշ օրինակ ու գեշ ճաշակ, անառողջ մտայնություն կբերեն ընթերցողին: Ատոր համար ալ շատ կարևոր է հարց է, ինչպես կյանքի իրականության մեջ կենսակցության համար ազնիվ ու բարձր անձերու և օրինակներու ընտրությունը, այդպես ալ գրենական աշխարհի մեջ կրթիչ ու գեղեցիկ, ազնվացնող ու բարձրացնող գրքերուն ընտրությունը:

Է Գիրքը վայելի

Ինչպես որ գրքերը գիտության, ուսման և մտածմունքի ջտեմարաններն են, այնպես ալ անոնք միևնույն ժամանակ շտեմարան են բազմատեսակ մեծ ու փոքր մտավոր զվարճություններու, հաճույքներու ու վայելքներու, որովհետև ամեն մեկ մտավոր շարժում, ամեն մեկ մտավոր ստացում ու յուրացում իր վրա ու իր մեջ ունի զգայություններու ամբողջ փունջ մը:

Մտքի աշխատանքը ինքը հաճույք մըն է, մտածելը, դատելը, դիտելը, երևակայելը, հիշելը, այսինքն, մեր մտքի մեքենային զանազան ուղղությամբ բանիլը զանազան տեսակի բավականություններ են մեզի համար, և ինչքան որ այդ աշխատանքը համաշափ ըլլա մեր մեքենայի

տրամադրելի ուժերուն և համապատասխան մեր մեքենայի հակումներուն, այնքան ավելի շեշտված կըլլա նաև իր արտադրած զվարճությունը:

Մտքի աշխատանքին նման ներքին բնական հաճույքներ են նույնպես այդ աշխատանքին արդյունքը եղող ամեն ըմբռնում, ամեն թափանցում, ամեն տեսակի մտավոր նոր կառուցում ու կերտում: Այդ բոլոր նոր-նոր աշխարհները, որ հետզհետե կգոյանան ու կկազմվին մեր մտքի խավարչուտ տիեզերքին մեջ և կներկայանան մեզի իբրև նոր մտապատկեր, նոր հասկացողություն, նոր սկզբունք, նոր հավատք, նոր իտեալ, նոր ձգտում ու նոր որոշում, այս բոլորը կբերեն իրենց հետ նուրբ ու խորին հաճույքներ ու ոգևորություն:

Հաճույք ունին ո՛չ միայն ատոնց ծնունդը, այլև այդ ծնունդները կարապետող մեր մտքի կատարած բոլոր որոնումները, ինչպես և հետագա ամեն տեսակի սրբազրույթությունները, հավելումները, լրացումները, մեր մտածումներու հղկվիլը, տաշվիլը, կոկվիլը, կլորնալն ու հստակիլը. մեկ խոսքով՝ ամեն յուրացում, ամեն խորացում:

Եվ վերջապես մտավոր հաճույքներ կուտան մեզի մեր արդեն վաղուց կազմված ու ավարտած համոզումները, աշխարհայացքը, սկզբունքներն ու իտեալները, երբ կտեսնենք, որ ուրիշներն ալ նույն աստվածներուն կերկրպագեն, որ ուրիշներն ալ իրենց ուրույն ճամփաներով մեր տաճարը կհասնին: Եվ ինչքան մեծ ու լրիվ է մեր կարդացած գրքերուն ու մեր մտքին մեջ եղած գաղափարակցությունը, ինչքան էական կետերու մեջ զույգ կերթան մեր դատողություններն ու եզրակացությունները, մեր տեսություններն ու մեկնությունները, այնքան ավելի խոշ կըլլա բնականաբար և մեր զգացած բավականությունը: Եվ, ընդհակառակը. դժգոհություններու և անախորժություններու աղբյուր են միշտ մեր շընդունած, մեզի անդուր եղող, մեր սկզբունքները խաշաձևող գրքերուն ընթերցումը: Ատոր համար է, որ ամեն մարդ իր կուսակցության լերթը կարողալ կսիրե և ամեն մասնագետ կկարգա մասնավոր սիրով իր դավանակիցներուն գրությունները:

Նույն է իրողությունը նաև ընկերական շփման տեսակետին: Ինչպես որ գրքերն ժամադրավայր են նոր հանդիպումներու, նոր ծանոթություններու, կամ հին ու սիրելի դեմքերու վերստին տեսության և ավելի մոտիկ մտերմության, այդպես ալ այդ նույն գրքերը ժամադրավայր են ընկերական ամեն զույնի ու երանգի հուզումներու ու զվարճության, որովհետև ընկերական շփում ու կենսակցում ըլլա կյանքի թե գրքի մեջ, ունի զգայություններու և հաճույքներու սարդի ոստայն մը, որուն նուրբ թելերուն մեջ սիրտը իսկույն ճանձի մը պես կխճճվի:

Հաճույք ունի նոր մարդիկ ճանչնալը, երբ հոգիներու նոր ծալքեր

կրացվին մեր առջև, ինչպես և հոգեկան այդ խորքերուն մեջ թափառիլը: Աստուծոց բոլորին կապված են հազար տեսակի հարաբերություններ, զգացումներ, ուրախություններ ու տհաճություններ: Եվ ինչքան զարգացած է ու դյուրագրգիռ մեր զգայական աշխարհը, այնքան խոր են ու բարդ նաև մեր զգացած տպավորությունները այդ հոգեկան մոտիկ հարաբերություններու միջոցին: Ինչքան նվազ զգայուն է մեր հոգեկան կազմը, այնքան ավելի հանգիստ է բնականաբար նաև մեր զգացած բավականությունը: Եվ ատոր համար է, որ պատանեկան տարիքը, ինչպես և կանացի հոգին, մասնավորապես սիրաճար է զգացումին զարնող գրքերու «հետաքրքրությունը հարող» երկերու:

Անշուշտ, այդ գրեթե կան հին ու նոր շփումներու միջոցին մասնավոր կերպով հաճույթի աղբյուր կգտնա մեզի, երբ կհանդպինք մեր որոնած, մեր ուզած, մեր երազած, մեր գնահատած մարդիկներուն, որոնք կընեն, ինչ որ մենք կուզենք որ ընեն, և կընեն այնպես, ինչպես կցանկայինք, որ ընեն և որոնք մարդ արարածի մասին մեր հոգիի ունեցած բարձր, առաքինի ու ազնիվ խոնարհությունները կմարմնավորեն: Ատոր վրա է հիմնված «տրամատիկ» դեմքերու հմայքը բանաստեղծության մեջ և գրավչությունը մեծ մարդոց կենսագրություններուն:

Գիրքը, ըլլա ընկեր մը, թե ուսուցիչ մը, թե երկուքը միասին, ինքնին ստեղծագործություն մըն է արվեստի, և անխորթ թե՛ գիտական գիրքը, թե՛ գեղարվեստական: Ատոր համեմատ ալ գիտական վայելքներու և ընկերական վայելքներու կից՝ կան նաև զուտ արվեստի վայելքները ամեն գրական երկի մեջ:

Ամեն գրություն կառուցում մը ունի, շենք մը, ճարտարապետություն մը՝ հարմարվելով իր նյութին, գաղափարին, ձգտումին ու ոգիին: Ամեն ուսումնասիրություն ու պատմություն ունի իրեն հատուկ մասերու կապակցում մը, մտածումներու հյուսք մը և գործողություններու ընթացք: Արդ՝ նայելով, թե ի՞նչ աստիճան ամբողջական է իր ճարտարապետությունը, ի՞նչ աստիճան հարմարած է իր նյութին ու նպատակին, ի՞նչ աստիճան արտահայտիչ է իր ներքին ձգտումին ու գաղափարին, և նայելով, թե ի՞նչ աստիճան բնական է մասերու կապակցումը, հստակ է հյուսքը, և կենդանի է շարժումը, մեզի հիացում կազդե, գոհունակություն և գնահատություն, այսինքն կղառնա վայելքի առարկա. կզգանք իբրև վսեմ, գեղեցիկ կամ գրավիչ, որ ըսել է հաճելի: Նույն ու նման վայելքներ կառաջացնեն գրքերու մեջ ներկայացված տիպերն ու դեմքերը՝ նայելով, թե ինչ աստիճանի լրիվ են նկարված, ի՞նչ աստիճանի ջիհն են իրենց բնավորության գծերը, ի՞նչ աստիճանի բնական է անոնց վարմունքն ու շարժումը, մտածումն ու զրույցը, և ի՞նչ աս-

տիճանի կենդանի՝ անոնց հոգին: Նմանապես բավականություն ու հիացում կպատճառե մեզի, երբ կտեսնենք, թե հեղինակը ի՞նչ աստիճան ճիշտ է դիտած, ճիշտ է ընդօրինակած, ըլլա արտաքին, ըլլա ներքին բնությունը. ի՞նչ աստիճան նուրբ է, խոր ու ճշմարիտ իր դիտելու ու վերարտադրելու արվեստը:

Եվ վերջապես հաճույթի աղբյուրներ են նաև բոլոր զարդերը, ինչպես կյանքի, այնպես ալ գրքերու մեջ: Նկարագրական զարդարանքը, լեզվական հարդարանքը, ճարտասանական փեշերը, հանգերուն ներդաշնակությունը, շափերուն ելևէջը, խոսքի հոսումին անուշությունը, սրամտության կայծկլտուքը, համեմատություններուն ժանյակը, այլաբանություններուն մանյակը, բացականչական ասեղներ, բառախաղի գեղասեղներ, ո՞ր մեկն ըսեմ, ասոնք բոլորը զվարճության կաթիլներ են և հաճույթի ծորումներ:

Ընթերցողներուն մեծ մասը այս բոլոր մեծ ու փոքր վայելքները արվեստի կիսմե մեկ ումպով, բոլորը իրար խառնած, իբրև ընդհանուր տպավորություն մը: Մինչդեռ անոնք, որ սեր ունին ու վարժություն գրի ու գրքի, մեղվի մը պես կծծեն ամեն մեկ ծաղիկին իր անուշ ու գինով-ցընող հյութը և «կըմբռնեն» ամեն մեկը առանձին:

Ը Գրքերուն մեջ մեր եսը

Գիտական, ընկերական ու արվեստի վայելքները գրքի մը տված հաճույթներուն երեք հիմնական խումբերը կներկայացնեն իրենց բոլոր առարաբաժանումներով ու անհատնում խառնուրդներով: Սակայն այդ ամենը միասին առած դեռ չեն սպառեր գրքի մը մեզի ընծայած բոլոր ուրախություններն ու հուզումները: Պատկերը լրիվ դարձնելու համար ատոնց վրա պետք է ավելցնենք ուրիշ խումբ մը վայելքներ, որոնք ընթերցանության ժամանակ դուրսի առարկաներու էութենեն չէ, որ մեզի կհաղորդվի, այլ՝ թեև անոնց ազդեցության ասկ, բայց կբխին մեր ներքին էութենեն, մե՛ր կյանքեն, մեր սեփական անձեն: Ամեն գիրք բացի իր տեսակ մը ընդհանուր և ամենուն համար եղող «առարկայական» վայելքներեն՝ կուտա մեզի նաև զուտ մեր եսն ու մեր անհատականութենեն ծնող վայելքներ՝ «անձնական» վայելքներ:

Եվ գրականության պատճառած բավականություններուն մեջ ամենին ավելի սուք կերպով զգացված հաճույթները ճիշտ ատոնք են, որոնք այս կամ այն շափով ու ձևով կկապվին մեր անձնական կյանքին:

Առարկայական վայելքներն ալ անշուշտ կապված են մեր անձին,

քանի որ վայելողը մենք ենք և քանի որ վայելը մեր սեփական մեքենայի գործածության մեջն է, բայց ատոնք կապված են մեր անձին, այսպես ըսեմ, մե՛կ ծայրով. ստացողը մենք ենք, բայց ազդողը, ցուցադրվածը, բացատրվածը դուրս է մեր եսեն, դուրսի աշխարհ է, «օտար» առարկա: Իսկ երբ գրքին մեջ ներկայացված կյանքը, նկարագրված գործը, պատկերացված մարդը, վերլուծված հարցը ինքն ալ որևէ կերպով առնչություն կունենա մեր անձին հետ, բնականաբար գրվածքը իր երկո՛ւ ծայրովը կկապվի մեզի, կրկնակի՛ շափով «հետաքրքիր» կդառնա, կրկնակի՛ ուժով «գրավիչ» ու «կարևոր»:

Այսպես՝ գիտական խնդիրներու մեջ միշտ մեզի համար մասնավոր հրապույր ու արժեք ունի և մեզի մասնավոր կերպով կզբաղեցնեն ու կհուզեն, եթե խոսքը մեր սեփական մասնագիտության մասին է, մեր գործի ու արհեստի մասին, երբ կշռափե մեր նպատակները, մեր ծրագիրները, երբ կդպչի մեր շահին, մեր համոզումին, մեր կուսակցության, մեր տեսակետներուն, մեր հավատքին, մեր իտեալներուն, մեր գավանած «դպրոցին» և ուղղության:

Այսպես՝ գիրքերուն մեջնե կյանք առնող դեմքերը մասնավոր կերպով հետաքրքիր կդառնան մեզի, եթե մեր սիրած, մեր հարգած, մեր երազած, մեր որոնած մարդիկը կներկայացնեն: Մեր մեջնե ավելի ճախրանք ունեցող հոգիները իրենց տենչերուն, իրենց անուրջին, իրենց ծարավին մարմնացումը եղող իտեալացված դեմքերը կսիրեն: Մեր մեջնե ավելի դրական հոգիները կփնտրեն իրենց ծանոթ դեմքերուն ճիշտ ու իրական պատկերացումը: Բայց միևնույն է օրենքը երկուքին համար ալ, կուզեն ոտքը ամուր փակած ըլլա հողին, կուզեն թեմա՛ծի երկնքի կապույտներուն մեջ, միշտ կփնտրեն ի՛ր գիտցածը, ի՛ր տեսածը, ի՛ր հասկցածը, կամ ի՛ր ուզածը, ի՛ր ըզմանքը, ի՛ր երազը: Մասնավոր կերպով գրավիչ, հուզիչ ու «գեղեցիկ» է այն գրվածքը, որ ամենեն ավելի սերտ կհշուտվի ընթերցողի եսին:

Հետևապես ամենեն ավելի հետաքրքրեն պիտի մեզի այն գրական երկերը, որոնց մեջ նկարված ու վերլուծվածը կարծես թե մենք ինքնեք ենք, այսինքն, երբ գրքին «հերոսը» կամ հեղինակը գոնե իր հիմնական կողմերովը կկրն մեր հոգին, մեր հակումները, մեր վարանքը, մեր զգայու ու գործելու առանձնահատկությունները, ունի մեր մտավոր և զգայական ծալքերը:

Այս աստիճանի բազմաթիվ կողմերով նույնությունն ու նմանությունը շատ հազվադեպ է անշուշտ գրքի անձին ու մեր անձին միջև, բայց շափազանց սովորական երևույթ է, երբ գրքերուն մեջ նկարված ու նկարագրվածը մեր հոգիի այս ու այն կողմը կկրն, մեր զգացական

ու կամեցական եսին այս ու այն որոշ առանձնահատկությունը, մեր անձնավորության մեկ կտորը, մեկ երեսը: Մեր անձի այդ մասնակի գյուտը գրքին մեջ և հոտկե առաջացող անխուսափելի ներքին համեմատությունը շափազանց կզբաղեցնեն մեզի և բավականություն կպատճառեն, որովհետև միայն դիցանուշ նարգիզը չէ, որ կդողար հաճույքեն, երբ իր դեմքին արտացոլումը կդիտեր ջրերու ավազանին մեջ:

Անձնականության խաղցած դերը սակայն ասով ալ չի վերջանար գրքերու բերած վայելքին մեջ: Ուրիշ ճամփով մըն ալ մեր անձը կդառնա ուրախություններու և հաճույքի աղբյուր, երբ շփման մեջ կուգա գրքերու հետ, և այս ճամփան շատ է բանուկ ու սովորական: Ընթերցումը մտքերու զուգորդությամբ և որոշ նմանություններու հետևանքով կարթնցնեն մեր հուշերը, իբրև վկա կամ օրինակ կկանչեն մեր կյանքի սեփական հիշատակները կամ պարզապես կհիշեցնեն մեզ մեր ապրումները, անցած դեպքերը, մեր եղած տեղերը, մեր ճանչցած դեմքերը, կվերակենդանացնեն երբեմն սաստիկ պայծառ կերպով մեր կյանքի այս ու այն վայրկյանը, ամբողջ եղելություններ, պատմություններ: Այդ վերհուշները իրենց հետ կրերեն իրենց երբեմնի հուզումները, այսինքն վերապրիլ կուտան մեզի մեր հին հաճույքները:

Եվ ինչքան որ մեր մտքին մեջ կենդանացած այդ իրերը, տեղերը, դեպքերն ու անձերը կապված ըլլան ուժեղ զգացումներու, ինչքան որ արթնցնող հիշատակները, հիշողությունները մեր անցյալի թանկագին ու կարևոր վայրկյանները ներկայացնեն, և ինչքան որ խորունկ ու հստակ կերպով կատարվի այդ զարթնումը ինքը, այնքան ավելի խոր ու բուռն կըլլան բնականաբար մեր զգացած հաճույքները:

Արդեն հոսկե ալ կբխի գեղարվեստական երկի մը հրապույրին մեկ խոշոր բաժինը: Գեղարվեստական ստեղծագործությունը իր տեսակի կախարհ մըն է, կոգեկոչն մեր հին ու անցած աղվոր օրերը, հին ու անցած անփոխարինելի դեմքերը, հին ու հմայիչ խոսքերը, հին ու դուրսի շարժումները, կեցվածքները: Ամեն գրական գեղարվեստական երկի մրոտ տողերեն ու էջերեն կայծեր կթափին մեր հոգին և հոն կվառեն մեր ներքին, մեր սեփական կրակները, երբեմն կրոնկցնեն ամբողջ հին հրդեհներ: Օտար նյութերեն և օտար կառուցումներեն հոսող վայելքներուն կհշուտվին մեր կյանքի հուշերեն ծայթոզ հուզումները:

Այս բոլորը ընթերցման միջոցին կձուլվին իրարու, և մենք շատ պնդամ որոշել ալ չենք կրնար՝ ո՞րը մեզմեն է և ո՞րը գրքեն Բայց այդ ձուլլ ու ընդհանուր ազդեցության տակ է, որ մենք կգնահատենք գրքերը, կսիրենք, կմերժենք կամ անտարբեր կենտենք մեկդի:

Բացի բազմերանգ հաճույքներու և վայելքներու անմիջական աղբյուր մը ըլլալն, գիրքը է նաև աղբյուր մը բավականութուններու, բացասական առումով: Գրքերը շատ անգամ կթեթևցնեն մեր վշտերը, կըքնացնեն մեր ցավերը, կմեղմեն ներքին փոթորիկը կամ ընդհակառակը կվերցնեն ձանձրույթը. այսինքն այս կամ այն ձևով կցրվեն մեր հոգիին վրա ծանրացած անախորժութիւններու մութ ու մռայլ ամպերը:

Ինչպես որ աշխարհիս երեսին ընկերն ու մտերմութիւնը ամենն մեծ մխիթարիչն է մարդու իր ձախողանքի, ցավի ու վիրավոր վայրկյաններուն, նույն ձևով ալ նույն ազդեցութիւնը ունին մեր հոգիին վրա գրքերուն ծոցն մեզի հետ կապված մեր ընկերներն ու մտերմները: Մյուս կողմէն ալ գրքերու միջով մշտական հաղորդակցութեան մեջ ըլլալը մարդկային անհատնում հոգիներու հետ, ականատես ու վշտակից ըլլալը այդքան-այդքան հին ու նոր, երկրածին ու մտածին մարդիկներու կրած տանջանքին, զրկանքին ու անարդարութեան, կփոքրացնեն, կպակսեցնեն մեր անձնական զրկանքներուն ու տառապանքին պատճառած ցավը: Որովհետև այդպես է անագորույն իրականութիւնը, կամ գուցե գորովասիրտ իրականութիւնը, որ ցավակցութիւնը կմխիթարե մեզի, և ինչքան շատ են ցավակիցները, նույն ցավը կրողները, այնքան աւելի դուրսին է ցավը կրելը: Մեծ ու համայնական աղետները ավելի արիւրար կտարավին, ավելի լուս ու ստոյիկ կերպով, քան անձնական ու մենավոր շատ ավելի փոքր անախորժութիւնները:

Ուրիշներու հոգերուն ու վշտերուն գիտակ ու մասնակից ըլլալը այրուցքը հանդարտող պալատան մըն է, որ կըսվի մեր բաց վերքին վրա:

Քիչ մը ավելի ոլոր ճամբով, բայց նման հետևանքի կրերն նաև զուտ գիտական ընթերցումը: Բնութեան անմեծ ուժերուն և հավիտենական անխախտ օրենքներուն դիմաց, տիեզերքներու մշտափոփոխ ու մշտաթավալ գոյացման ու քայքայման հանդեպ, վառումներու և մարումներու, ծնունդներու և մահերու այդ հավերժական խելագար անհունութեան մեջ, մենք ու մեր բոլոր անձնական-վայրկենական գոյութիւնն ու հոգերն ու հոգիները այն աստիճան կպատկենան, որ կկորսուցնեն իրենց իմաստը, ու մեր «խոշոր» եսը իր «խոշոր» ցավերով կդառնա հանկարծ մեր աչքին ծիծաղելի:

Եվ ո՛չ միայն մենք, այլ ընդհանրապես բոլոր «մարդ» ու «ժողովուրդ» կոչվող փոշիները: Գիտական ընթերցումը փիլիսոփայութեան շիճուկը կներարկե մեր կաշվին տակ, շիճու՛կ մը, որ աշխարհին բոլոր մորթիներենն ու բոլոր թմրեցուցիչ նյութերեն շատ ավելի խոր ու տե-

վական կերպով հանդարտութիւն ու հաշտութիւն բերելու կարողութիւնը ունի մեր հոգիին: Իսկ հանդարտութիւնն ու հաշտութիւնը վշտի ժամանակ մեղմացում ըսել է՝ ամոքում: Ինչպես գեղարվեստական, այնպես ալ գիտական գիրքը ամոք կուտան մեզի՝ մեկը իր ցույց տված օրինակելի նմուշներովը, մյուսը իր փիլիսոփայութեամբ:

Կա՛ և մոռացումը, որ նորեն թեթևացում կուտա մեր ցավի այրուցքին, կշեղե մեր ուշադրութիւնը մեր սիրտը կրծող վիշտէն, կզբաղեցնեն մեզի հեռավոր ու բոլորովին տարբեր հարցերով, դուրս կըջե մեր հոգին մեր եսի սահմաններէն: Թեև անշուշտ շատ ավելի խախուտ և առժամյա է ընթերցանութեան մոռացում տվող ազդեցութիւնը, և շուտի ո՛չ խորութիւնը, ո՛չ տեսականութիւնը ուրիշներու օրինակէն եկող մխիթարանքին և փիլիսոփայութեան հոսող վերին հաշտեցումին:

Այս տեսակ առժամյա թեթևութիւն բերող և երկրորդական արժեքով միջոց մըն է գիրքը նաև հոգեկան անգործութեան դեմ, անգործութեան պատճառած հոգնածութեան դեմ, ձանձրույթի դեմ: Երբ ընթերցումը կկատարվի ո՛չ թե առավել կամ նվազ որոշ նպատակով կամ ներքին մղումով, այլ պարզապես ժամանցի համար, «ժամանակ սպաննելու» համար, ինչպես որ կըսենք շատ ճիշտ ու պատկերավոր արտահայտութեամբ մը:

Պարապ մնացած մարդը թուղթ կխաղա, մեկը կփնտրե, որ հետը խոսի աչքն, ձախեն ու իր դրացին բամբասե, քանի որ ամեն տեղ ալ խոսակցութեան համեմն է բամբասանքը: Իսկ երբ այս սովորական և ընթացիկ զվարճութիւններէն ո՛չ մեկը չիյնար ձեռքերնիս, կվերցնենք պատահած գիրքը, կսկսինք կարդալու պատահած երեսն, մինչև որ ճարվի խոսակից մը կամ վրա հասնի մեր խաղընկերը: Այս տեսակի ընթերցումը տարածված է շափազանց: Եվ ինչքան ալ խեղճ ըլլա իր արժեքը, բայց և այնպես արժեք մըն է, քանի որ շատ հաճախ կքաշե մեր ուշադրութիւնը իր ետէնն ու կփախցնեն ձանձրութիւնը:

Ուսում և ընկեր, վայելք և սփոփանք, ահա՛ գիրքը: Ահա՛ մշտահոս ու առատաբուխ աղբյուր մը գիտութեան, իմաստութեան, հոգեկան շփման, մտերիմ կապերու, խորին հուզումներու և մխիթարութեան, հոգեկան զվարճութեան ու վայելքներու, բարձրացման ու ազնվացման: Հին հեքիաթներու «անմահական» աղբյուրը, որուն կենդանարար ջուրը երիտասարդութիւն կուտա, պոռոզութիւն և հովացում հոգնած, տանջված և որտեղ հոգիներուն: Արևելքը, որ հարուստ է անապատներով, աղբյուրներու պաշտա-

մունք ունի, և հոն աղբյուր մը բանալը ամենեն սուրբ ու ամենեն բարեպաշտ գործերեն մեկն է համարված միշտ: Հոգեկան տեսակետեն մարդկությունը լայն խավերովն առած դեռ միշտ արեւելքի ժողովուրդ է. մարդկային հոգին դեռ անապատներու մեջ կապրի, պատառ մը շոր հացի շոր ավազներուն վրա և բարկ եսականության կիզիչ ճառագայթներուն տակ, և դեռ մարդկության ամենաստվար մեծամասնության համար բացառիկ կերպով սուրբ ու նվիրական գործ մըն է մարդու քալած այդ անապատին մեջ աղբյուր մը բանալը, ուր իսկույն ովասիս մը կանաչի:

Գիտնանք, ամեն անգամ, որ մարդ մը կմոտեցնենք գրքերուն և ընթերցանության սերն ու վարժությունը կուտանք անոր, կենսատու և զովարար աղբյուր մըն է, որ կբանանք անոր խոսքան ճամփուն վրա:

Ժ Իսկ հեղինակը ինչու կգրե

Մինչև հիմա կդիտեինք գրական երկերը ընթերցանության տեսակետեն, այդ ստեղծագործություններուն ընթերցողին՝ համար ունեցած զանազան արժեքները. կդիտեինք միայն ընթերցողին դարձած երեսը երևույթին, մինչդեռ գրական երևույթ մը մեզի կներկայանա միշտ երկու երեսով:

Բոլորովին տարբեր բան մըն է գիրքը ստեղծող հեղինակին համար և բոլորովին տարբեր բան մըն է ընթերցողին համար: Մեկուն համար գրական երկը երկունք մըն է, հղացում մը, երկար որոնում մը, կտորկտոր լրացում մը ու հետզհետե միայն գոյացած ամբողջացում մը: Մինչդեռ մյուսներուն համար անիկա պատրաստ ու ձուլլ ամբողջություն մըն է առաջին իսկ վայրկյանեն, պարզ ու զատ գոյություն մը կյանքի ու բնության մյուս երևույթներուն նման:

Մեկը շինող-կառուցողն է, ոչինչին ինչ մը ստեղծողը, մյուսները պատրաստ ստացող են ու օգտագործողը: Երկուքի համար ալ գիրքը վայելքի աղբյուր է. երկուքի համար ալ գիրքը կներկայացնեն միշտ շատ մը արժեքներ, բայց բոլորովին իրարմե տարբեր տեսակի վայելքներ ու իրարմե տարբեր տեսակի արժեքներ, նույնիսկ տեսակ մը իրար հակադիր արժեքներ:

Արդ, ինչի՞ մեջն է գրական երկի մը արժեքն ու կարևորությունը ստեղծագործողին համար: Ինչո՞ւ համար մարդիկ գիրք կշարադրեն: Ի՞նչն է հեղինակները դրողը, որ գրական երկեր հորինեն:

Այդ դրդիչները շատ են, կրնանք վերածել երեք խումբի: Նախ՝ ներ-

քին հոգեբանական մայր դրդիչներ: Երկրորդ՝ կիսահոգեկան-կիսարեւ-կերական դրդիչներ: Եվ երրորդ՝ հավելյալ ու հետևանք դրդիչներ:

Ամենեն նախնականն ու ամենեն խորունկը բնականաբար հոգեբանական մայր դրդիչներն են:

Եվ ամենեն առաջ այն պարզ իրողությունը, որ լեցված հոգին ներքին, բնական պահանջ ունի թափվելու, հոսելու, զեղումի: Բան մը գիտցողը, լուր մը իմացողը, նոր բան մը մտածողը ներքին մղում մը ունի իր գիտցածը ուրիշներուն ալ հաղորդելու: Բան մը լավ հասկցողը ուրիշներուն ալ կուզե հասկցնե. սուտ թե իրավ ճշմարտության մը տիրացողը կցանկա, որ ուրիշներն ալ դավանող դառնան իր ճշմարտության՝ ամեն հավատացյալ փափաք ունի, որ ամենքն ալ դառնան իր սուրբ հավատքին, եթե պետք է՝ նույնիսկ սրով և հրով:

Այդպես ալ ամեն մարդկային հոգի կարիք ունի իր հույսերը, կարոտները, սպասումները, ուրախություններն ու ակնկալությունները ուրիշներուն հետ բաժնելու: Իր վշտերն ու կասկածները, իր մտահոգություններն ու անախորժությունները մոտիկ ու մտերիմ, երբեմն նույնիսկ օտար ու պատահական մարդոց հետ կիսելու: Ուրիշ խոսքով մեր հոգին պահանջ ունի իր ներսը դիզված ու փոթորկող ապրումները արտահայտելու: Եթե լռե ու միայն պահե՛ կնեղվի: Պետք է երթա ընկերոջ մը, բարեկամի մը, հարևանի մը, ըսե, խոսի, պատմե, որ քիչ մը հանգստանա:

Եվ ամեն մարդ ալ, ինչպես լավ գիտենք, կխոսի միշտ իր հոգիին մեջ տիրող խնդիրներու և նյութերու մասին. իր ցավերն կխոսի: «Ի յանվածոյ սրտի խոսի բերան»: Հավելվածը լեցվածն է, զեղվածն է, եզերքներն դուրս թափվողը:

Ահա՛ այս տեսակի հոգեկան թեթևացում մըն է նաև ամեն գրական արտահայտություն: Փոխանակ բանավոր կերպով անմիջապես ըսելու, պատմելու, երգելու կամ բացատրելու, նույնը կընեն հեղինակը գրելով թուղթի վրա: Եվ այդ գրված թղթերը աչքի առաջ ունին և ուղղված են կա՛մ որոշ անձի մը, որոշ մեկ-երկու անձերու, կա՛մ որոշ խումբի մը, որոշ հավաքականության մը և կա՛մ ավելի ևս սովորականը ընդհանրության, հասարակության, այսինքն այդ տեսակի հարցերով ու խընդիրներով հետաքրքրվողներուն, գաղափարակիցներու, զգացակիցներու:

Նոսքին մեջ ուրեմն բոլորովին նույնն է. թափել ինչ որ իր հոգիին մեջ լեցված է, դիզված է, որ կհուզե ու կճնշե, ինչքան ուժեղ կերպով փոստագրություն ու անհանգստություն պատճառե, այնքան ալ ուժեղ ու բուռն կըլլա հորդելու, թափելու, արտահայտվելու ներքին դրդումը:

Գրի շունեցող, գրի ազատ գործածությունը շունեցող, գրի վարժու-

Յյունը շունեցող մարդը կունենա նույն գրական հորդումը, բանավոր կերպով կըսենք անգիր բանահյուսութիւնը:

Գիր գիտցող, գրքերու հետ ապրող ու գրականութեան ընտել մարդը, հետեւելով գրի մարդոց օրինակին, գրելով կըսէ: Իր ըսելիքը, որ շատ մը առավելութիւններ կրեր իր հետ: Իր խոսքը, կերթա մարդկային շատ ավելի լայն խավերու: Իր խոսքը, կերթա հեռավոր վայրեր ու հեռավոր դարեր: Եվ իր խոսքը կըլլա շատ ավելի կոկ ու գեղեցիկ, քանի որ գիրը հնարավորութիւն կուտա. գրվածը, կրկին, ու կրկին կարգադրւ, վրան մտածելու, սրբագրելու. և մշակելու ուրիշներուն: Ենթակայացնել առաջ: Եվ գրածը կդառնայ քու սեփականութիւնդ. քու անձիդ ու քու անունիդ տիրոջն: կապված, փոքրիկ: անմահութեան պես բան մը, որ բոլոր դարերու մարդոց սին ու կարծածիտ տենչերեն մեկն է եղած:

Հոգեբանական այս հիմնական ներքին դրողմին վրա անմիջապէս կավելնան երկը. ստեղծելու, ձեւակերպելու գործադրութենէն առաջացող քանի մը նոր հրապույր ունեցող դրդիչներ, նորեն ներքին հոգեբանական:

Ամենն առաջ աշխատելու, ստեղծագործելու հաճույքը: Մեր ուժերուն համապատասխանող, մեր բնական հակումներէ ծնունդ առնող ամեն աշխատանք ու գործադրութիւն մեծ բավականութեան աղբյուր է միշտ, երբ մանավանդ ներքին հոգեկան առատութենէ ինքնաբերկ կհոսի:

Ինչքան դուրին, ինչքան ինքնին բխի աղբյուրը, այնքան մեծ կըլլա մեր աշխատանքին հրապույրը և իր բերած ուրախութիւնն ու ոգևորութիւնը: Նույնիսկ իր պատճառած շարշարանքն ու հոգնութիւնը կըկրենք սիրով, որ կդառնա իր տեսակի բավականութեան աղբյուր:

Այս աշխատանքի պատճառած ուրախութիւնը կսկսի արագ հարստանալ, երբ հնարելու, կառուցելու, դասավորելու, գլուտելու ընելու և ամբողջութեաններ կերտելու գոհացումը կուգա վրան կավելնա: Ամեն գրված նոր, գլուխ, ամեն ստեղծված նոր տեսարան, ամեն նոր փաստ ու ապացոյց, ամեն սուր նկատողութիւն, ամեն սիրուն համեմատութիւն, ամեն նոր ելք ու շարժում, ամեն թուիք ու խօսքացում նոր հըրձվանք ու նոր հրապույր կըբերին ստեղծագործ հոգիին, որ հետզհետե կտեսնէ իր կարողութիւնները, կգնտակցի իր ուժին, որ առաջվն չգիտեր, թէ ունի:

Ինչքան խոր ու լայն կարողանա, ինչքան բարձր հաջողի, այնքան ալ մեծ կըլլա ավելի խոր թախչնաբու պահանջը, ավելի նոր ու ավելի համարձակ ձեւն ստեղծելու, ձգտումը: Գրելը, հոգիները, ստեղծա-

գործելը կդառնա իր գործն ու արվեստը, կյանքի իմաստ ու ոգևորութիւն:

Երբ կենդանի ապրում մը, խոր մտածում մը կամ բուն հուզում մը և գրելու այս ծարափն ու հաջողելու գիտակցութիւնը հոգիին մեջ կփաթթվին իրարու՝ գրական երկի մը ծնունդը գրեթէ անխուսափելի է:

Այս ստեղծագործ բուն ներքին դրդիչներուն ընդհանրապէս կմիանան կիսաներքին-հոգեբանական և կիսաարտաքին-ընկերական դրդիչներ, բոլորն ալ արդյունք մարդկային մշտական ընկերակցութեան և անհատի ու համայնքի ներքին խոր կապին:

Ամեն քիչ-շատ ապրած, փորձված, տեսած ու սորված անհատ ընկերական բնական պահանջ ունի ուրիշները կրթելու, միջավայրը բարձրացնելու, տգիտութեան դեմ պայքարելու, նախապաշարումներն ու հինցած ըմբռնումները խորտակելու, հոգիները քիչ մը ավելի լուսավորելու, ազնվացնելու ու բարձրացնելու և իր շրջապատողներուն ճաշակը քիչ մը ավելի հզկելու:

Այս ուրիշներու մասին մտածող ընկերական ձգտումները ունին անշուշտ իրենց ավելի եսական երեսները: Մակերեսի ուռուցիկ դառնալը գոգավորութիւն մըն է իր տակի երեսին համար. հեղինակ մը այդ բոլոր ընկերական ճիգերը կթափէ, որովհետեւ հոգեբանորեն, իր ներսէն ուրիշներուն ազդել, ուրիշներու դատողութեան վրա տիրել կուզի. իր շրջապատողներն ու ընթերցողները իր համոզումներու ուժին և զգացումներու թափին ենթարկել կուզի, վարակել կուզի իր հոգիով, իր անձով, իր մտածելու եղանակով ու ճաշակով, այն ամեն բաներով, ինչով ինքն է լեցուն: Կձգտի իր ետեւէն քաշի «ամբոխները», «ուսումնականները», «երիտասարդութիւնը» իր խելքի ուժով, իր կամքի ուժով, իր սրտի ուժով: Իշխել կուզի հոգիներուն վրա. իր հոգին սուզվիլ կտեսնա հոգիներու այդ ծովուն խորքը:

Միևնույն ժամանակ իր կառուցած երկը հանրութեան որոշ զգացումներուն, ձգտումներուն ու որոնումին մեկ մարմնացումը կնկատէ, գիտէ, որ մարդկային հոգիի փնտրտաքին մեջ ինքը ըրած է այդու մը, մնայուն պատկերացում մը, գաղափարի մը ընդգծումը: Իր համայնքին, իր ժողովուրդին կամ մարդկութեան համար եղած է պիտանի արտահայտիչ մը, գիտական կամ գեղարվեստական կամ գործնական գրական գեղեցիկ մը:

Մինչև հիմա հիշված պատճառ-գրդիչներուն կավելնան քանի մը

հետևանք-դրդիչներ, այսինքն՝ արդեն կատարված աշխատանքի և ստեղծագործության արդյունքը եղող հավելյալ դրդիչներ:

Ամենն բարձրը՝ բան մը ստեղծած, նորություն մը բերած և ընկ կերական դեր մը կատարած ըլլալու գիտակցությունը բնականաբար կբարձրացնէ իր հոգին իր աչքին, գիտե որ արժեք մըն է և կճանչնա իր առավելությունները առանց իր թերություններն ու իր տկար կողմերը անտեսելու. ո՞ր բանն է կատարյալ այս աշխարհիս երեսին, ո՞ր գործն է անթերի: Ինչքան ալ շատ թերիներ ունենա՝ որոշ շնորհք ու որոշ առավելություններ կմնան, որոնք բնական ու արդար հպարտություն կներշնչեն և տրամագրության բարձրացում կուտան: Հոգեկան այդ բարձրության վրա մնալու և ավելի ևս բարձրանալու ջանքը կը դառնա հավելյալ մեծ դրդում մը նախորդներն ծնող:

Այս ներքին գնահատանքին սակայն կմիանան նաև ուրիշներու արտաքին գնահատական արտահայտությունները, հեռուեն ու մոտեն, բերանացի ու գրավոր. այսպես ալ շրջապատողներուն համակրանքը, գիմքը, հիացումը: Հեղինակը կդառնա առարկա ընդհանուրի խոսակցության, քննության, վեճի ու աղմուկի և ուշադրության: Ամեն կողմէ ջերմ նայվածք, սիրալիք խոսք, սիրառատ վերաբերում, շնայված հարգանք ու պատիվ: Այս բոլորը կշոյեն մարդու զգացումները ու կդառնան աղբյուր մեծ ու փոքր ուրախություններու և ախորժանքի, և բնագործին կմղեն հեղինակը նոր աշխատանքի, նոր արժեքներու ստեղծագործության:

Իսկ հեղինակ մը ինչքան շատ ստեղծե, որչափ շատ գրե ու անուն հանե, այնքան ալ շատ կկարդացվի ընդհանուր առումով, բնականոն պայմաններու մեջ. ըսել է՝ իր երկերը ավելի շատ կծախվին և ավելի եկամուտ կբերեն. աս ալ կդառնա վերջին հավելյալ դրդիչ մը, վերջին, բայց ո՞չ չնչին: Ամեն հեղինակի աշխատանքին մեջ կա այս կամ այն շահով նաև այս դրամական կողմը, ապրուստի հարցը, եկամուտի ու առուժախի հաշիվները և չի կրնար չըլլալ, քանի որ հեղինակը բոլոր մյուս մտավոր աշխատավորներու շարքին, ուսուցչի, խմբագրի, դերասանի ու երաժշտագետի նման, արհեստավոր մըն ալ ինքն է, և ամեն արհեստավոր պետք է ապրի իր աշխատանքով: Արժեքավոր հեղինակ չկա, որ գրե միայն դրամի համար իր ձեռք բերած համբավը շահագործելով, բայց դրամի հաշիվները կան միշտ ու ամենուն համար ամեն աշխատանքի մեջ, շատ հազվագյուտ բացառիկներ ազատ են այդ հոգեն, ուրեմն և դրդիչն:

Իր՝ արդեն կատարած գործին գիտակցությունն ու հոգեկան բարձրացումը, հանրության գնահատանքն ու ուշադրությունը, և դրամի ու

դրքի տված առավելությունները կյանքի մեջ. ահա՛ երեք հավելյալ դրդիչներ, որոնք հեղինակը աշխատանքի կմղեն:

Ես մինչև հիմա գրելու միայն ուրախությունները, հաջողիլն ու գրնահատվիլը շեշտեցի՝ աստուց դրդիչ ըլլալը ավելի ցայտուն կերպով մատնանշելու համար:

Կյանքի մեջ սակայն հեղինակներու հետ կապված չեն միայն հաջողանք ու գնահատություն, դյուրություն ու վայելք, այլ նաև շատ մեծ անհաջողություններ, սայթաքումներ, մեծ տառապանք, երբեմն տաժանակիր աշխատանք, անվերջ փորձեր ու որոնումներ, առանց իրենց ընել ուզածը զուրկ բերելու, առանց իրենց հոգին բավարարել կարողանալու, միշտ դժգոհ իրենց ըրածեն, ինքզինքնին քննադատելով: Ուժեղ նախանձներ կան, երբ իրենց ջանքերն ու արդյունքը ավելի մեծ տաղանդներու կամ ընկերակիցներու գործին հետ կհամեմատեն: Ճշմարտորդ ու շարժարող բան է, երբ կզգաս, որ արժեք ունիս և արժեքավոր երկ մըն ես մեջտեղ դրած, որ չի գնահատվիր, որուն վրա ուշ չեն դարձներ կամ կխժբծեն: Անախորժություն մըն է հեղինակին համար, երբ իր ստեղծագործության մեջ բաներ կփնտրեն ու բաներ կգովեն, որ իրեն համար անարժեք է: Այդպես ալ մանավանդ երբ իր ամբողջ կյանքը կշարժարվի պատառ մը հացի համար և ծայրը ծայրին բերել չի կրնար, որ իր կերտել ուզած երկը հանգիստ ստեղծագործել կարողանա, կամ երբ հրատարակչի մը առևտրական քմայքին պետք է հարմարցնե իր աշխատանքը կամ ընթերցող հասարակության պահանջին ու ճաշակին:

Հեղինակներու ճամփան ալ, ինչպես կյանքի բոլոր ճամփաները, հարդարված ու զարդարված չէ միայն վայելքներով և հաջողությամբ: Ամեն տեսակի դառնություններ, հոգեկան ծանր ապրումներ, համառ ու լարված աշխատանք, հաճախ շահազանց հոգնեցուցիչ և բազմատեսակ զրկանքներ ու աղքատություն ցանված են նաև գրականության նվիրված մարդոց ճամփուն վրա: Բայց այս բոլոր դժվարություններն ու դառնությունները հեղինակը չեն հեռացնիր հեղինակելի. ընդհակառակը, կարծես ավելի կսրեն ստեղծելու ծարավը և ավելի կամք ու համառություն կդնեն հեղինակի հոգիին մեջ: Եթե ուրախությունը, հաջողությունը, սերն ու վայելքը, փառքն ու դրամը ստեղծագործության դրական դրդիչներն են, այս ձախողանքը, չհասկցվիլը, չբաժնվիլը, ուզածը ընել չի կրնալը, աղքատ ու անփառունակ մնալը ստեղծագործության ճի բացասականն՝ դրդիչներն են: Ու կներկայացնեն այն հսկայական համառ ջանքերը, որով հեղինակները կձգնին հաղթահարել բոլոր ար-

գելքներն ու թշնամանքը, արժեքավորելու համար իրենց աշխատանքը և պարտադրելու համար հասարակության իրենց անձն ու իրենց գործը:

Թե՛ գիտական ու գործնական երկերու հառաջաբաններուն մեջ, թե՛ գեղարվեստական երկերու հերոսներու բերնով շատ հաճախ կպատմվի կամ կնշմարվի հեղինակին կրած դառնությունները իր արհեստին երեսն և իր հոգեբանական տվայտանքը իր երկի դժվար երկունքեն:

Հեղինակի մը համար հեղինակելու հետ կապված ամեն ինչ, դրական կամ բացասական, դրդիչ մըն է միշտ այս կամ այն ձևով, այս կամ այն շափով:

ԺԱ. Ընթերցողի կապը հեղինակի հետ

Պատահական ու թեթև ընթերցանության սովոր անձերը ընդհանրապես քիչ են հետաքրքրվին հեղինակով, չեն փնտրեր ու չգիտեն, թե որո՞ւ գրածն է, որ կկարդան, ըլլա լուր, տեղեկություն, թե պատմություն մը, ճիշտ այսպես, ինչպես որ բերն բերան կրկնվող հեղությունները, կատակները ու երգերը ըսելու կամ լսելու ատեն հեղինակի մասին խոսք չկա: Գրքերուն վրա սովորաբար հեղինակին անունը միշտ գրված կըլլա և միշտ ալ մեքենաբար կկարդացվի, բայց ուշադրության առարկա չի դառնար ու կմոռցվի:

Քիչ մը ավելի հարատև ընթերցողներուն համար շարք մը երկեր գրած հեղինակին անունը կմնա շրթունքներուն վրա ու կգործածվի, բայց ավելի իբրև որոշ տեսակի գրության անուն, քան նեղ մտքով հեղինակի «Թովոտ մը տվեք ինձի»։ կդիմե գերմանուհին գրադարանապետին «Մայն-Ռիտս ո՞վ է վերագրեր»։ կփնտրե ուրիշ մը իր կորուստը: «Ի՞նչ կկարդաս, Բաֆֆի», աշխինքն ստեղծագործողը չէ, որ աչքի առաջ ունի փոստղը, այլ ստեղծագործությունը:

Ընթերցողի հոգին հեղինակին հետ գեղ մասնավոր կապ մը չունի, հեղինակի անձով տես չես հետաքրքրված, իր անունը լսած ես, գիտես, իբրև որոշ տեսակի գրություններու հեղինակ:

Հեղինակի անձը կընշտվի, եբք ընթերցանության կմոտենաս հատկապես այսինչ մարդու գրածը թլլալուն համար: Կամ իր գրական համբավեն, կամ գիտական հուշակեն դրդված, կամ բարեկամներու գովասանքեն ու գնահատանքեն յգեղորված: Հոս արդեն միայն հեղինակի անունը գիտնալը չէ հարցք, այլ հեղինակի գրական կամ գիտական որոշ առավելությունները չած լլլալդ և ստուգել ուղեղ է կարևորը: Հեղինակի մը տաղանդն ու գիտությունն է, որ մեջաեզ է դրած, հեղինակի մը կարողություններն են արգեն, որ հետաքրքրություն կարթնցնեն:

Հեղինակի անձին ստացած կարևորությունը շատ ավելի կզիրանա, երբ ո՛չ թե ուրիշներու խորհրդով, հանրային ճաշակով կամ գրավաճառի մը, քննադատի մը հանձնարարությամբ կառաջորդվիս, այլ այդ հեղինակի նախորդ երկը կամ երկերը կարդացած ես ու կճանչնաս անձամբ իր կարծիքները, իր գրելու եղանակը, իր աշխարհայացքը, իր վերաբերումը քեզի հետաքրքրող հարցերուն, այսինքն՝ ծանոթ ես հեղինակի ստեղծագործ հոգիին, գիտես անոր առավելությունները, ուժը, շնորհքը ու կհավնես: Ուրիշ խոսքով անհատապես շփման մեջ ես հեղինակի ստեղծագործ հոգիին հետ, կճանչնաս հեղինակը իբրև հեղինակ:

Այս ծանոթությունն ու համակրանքը արդեն կդառնա ուղղակի սեր ու մտերմություն, երբ հեղինակը կարտահայտե քու համոզումներդ, քու գիտական տեսություններդ ունի, քու գեղարվեստական ճաշակդ ու քու գրական ըմբռնումներդ կմարմնավորե կամ քու իրական ապրումներդ շատ մատ ու նման տեղեր, գեմքեր ու դեպքեր կնկարե, քու սեփական երազներուդ, կարոտներուդ ու ձգտումներուդ մարմին կուտա. այսինքն՝ երբ հեղինակը քու հոգիիդ բանաստեղծն է, քու մտքերուդ գիտնականը և քու տեսակեանքերուդ բանասերը: Այլևս այդ հեղինակը ո՛չ միայն տաղանդ մըն է քեզի համար, այլ հոգիի բարձր ընկեր մը, չես կըրնար անոր երկերեն և ո՛չ մեկը չկարդալ. ջերմությամբ կխոսիս իր մասին, կսքանչանաս և՛ կարդալու ատեն, և՛ հանձնարարելու: Խնդիրը կրնա հասնիլ մինչև մտեխանություն, մինչև կույր պաշտամունքի և պատաշաճության սահմանները անցնող միակողմանի փառաբանության: Իր ապրումներն ու պնդումները և քու սեփական զգացումներդ ու դատումներդ սերտորեն հյուսված են իրար: Բ՛լ միայն իր ստեղծագործությունը սիրելի է քեզ, աչև իր գրությունը, այլև տպված գիրքը, որ միշտ սեղանիդ վրա է ու քու ձեռքիդ շոյանքին տակը: Միրահարվածի մը հոգեբանությունն է. քու սիրած էակիդ կապված ամեն իր թանկ է քեզի համար, և հեղինակի հասցեին եղած ամեն քննադատություն, ամեն պարսավ ուղղակի քու հոգիդ կծակե, կզգաս իբրև անձնապես քեզի դեմ ուղղված, կզգաս իբրև թշնամանք ու թշնամություն:

Երբ մտերմությունը այս խորության է հասած՝ ընթերցողը այլևս չի կրնար շեղանքովիլ իր հեղինակին նաև անձովն ու կյանքովը: Միայն իբրև հեղինակ ճանչնալն ու հոգեկից ըլլալը հերթ չի գար այլևս. իր մասին ամեն բան կհետաքրքրե քեզի և մանավանդ իր ապրած իրական կյանքը, իր կյանքի ամբողջ ընթացքը, իր տառապանքներն ու թրոփքները, իր ստեղծագործության գրգռչները և իր կյանքի բոլոր ներքին ու արտաքին պարագաները. ընթերցողը կսկսի փնտրել իր սիրած հեղինակի կենսագրության բոլոր ծաղերն ու մանրամասնությունները:

Եվ բնական կերպով այս բոլոր կենսագրական տեղեկությունները նոր կապեր կստեղծեն ընթերցողին ու հեղինակին միջև. մինչև հիմա հեղինակի երկերուն մեջն հոսող ու ցայտող հոգին էր սիրվածը, հիմա ատոր կավելնա հեղինակի կյանքին վեպեն ծորող սերն ու համակրանքը և կենդանությունը: Ընթերցողի հոգիին մեջ հեղինակը կամբողջանա և կմարմնավորի ծանոթ ու մտերիմ իսկական անձի մը պես:

Բոլորովին տարբեր է անձնական ու իրական ծանոնությունը հեղինակի ու ընթերցողի մեջ եղած կապի տեսակետեն: Բնականաբար հարցը կվերաբերի միայն ժամանակակից հեղինակներու, որոնց համբավը կրնա արդեն հաստատված ըլլալ կամ դեռ հաստատված չլլալ: Այս երկու պարագային ալ դեր մը ունի անշուշտ հեղինակին տեսած ըլլալը, հետը շփման եկած ըլլալը կամ ավելի ևս հեղինակը մոտիկեն ճանչցած ըլլալ կամ ուղղակի հեղինակին հետ մտերիմ, բարեկամ, ընկեր ըլլալը: Շատ կան հեռուեն հեռու հիացումներ որևէ հեղինակի մը գրություններով, որ ավելի կամ պակաս շահով կպաղին, երբ առիթը կենդակայանա հեղինակին հետ անձնական շփման գալու: Հոտ դեր ունին հեղինակի անձին ներքին ու արտաքին գծերն ու թերությունները: Հոտ դեր ունի մարդկային հոգիի բնական պահանջը իր հավնած ու սիրած էակը իտեալացնելու, ամեն թերություններե ու ճգճիմութենե ազատ ու բարձր նրեակայելու, իսկ այս Իտեալացման բոլոր պահանջներուն շատ քիչ հեղինակներ կրնան հաշտություն մը գիմագրավել: Հետևանքը կըլլա ընթերցողի հոգիին մեջ ջերմության աստիճանացումն անկումը: Եվ վերջապես հոտ դեր ունի նաև այն բնական իրողությունը, որ անձ մը ինչքան կուզե ազնիվ ըլլա, շնորհալի ու բարձր հեռուեն դիտած, երբ կմոտենանք ու կապրինք հետը առօրյա շփումով՝ կարծես կվարժվինք, սովորական կդառնա ու կարծես կպզտիկնա այս կամ այն աստիճանի: Մյուս կողմեն ալ կենակցությունը կմերկացնե, իսկ մերկությունները ինչքան ալ սիրուն ըլլան՝ իրենց ամեն մասերով ու կետերով դիմանալ չեն կրնար արևու լույսին. հոս ծոռություն մը, հոն բիծ մը, անախորժ ծալք մը կամ գիծ մը: Եվ այս բոլոր մարմնական ու հոգեկան ծոռն ու թիրին, որ սովորական մարդոց վրա կտեսնենք ու կանցնինք մեր բարձր դատած, մեր շատ գնահատած ու իտեալացուցած դեմքերուն վրա շատ ավելի անախորժ կզգանք, և մեր հիացումը կվիրավորվի մեր համակրանքը կզաղչանա:

Բայց շատ ննգամ ալ կպատահի հակառակը. հեղինակ մը, որ կամ բնավ չէինք կարդացած, կամ կարդացած էինք առանց որևէ մասնավոր ուշադրության, հանկարծ երբ անձնապես տեղ մը կհանդպինք կամ քիչ մը ավելի մոտիկեն շփման կուզանք՝ կսկսինք հետաքրքրվիլ իր երկերով:

Գրանցելը ու հետը խոսելը ետքը կարծես պահանջ կզգաս իր երկերուն ավելի մոտիկեն ծանոթանալու: Կապը փոխադարձ է. ինչպես երկերուն ընթերցումը հետաքրքրություն կառաջացնե դեպի հեղինակին անձը, այնպես ալ հեղինակին անձը հետաքրքրություն կներշնչե դեպի իր երկը:

Ընթերցողներու հոգիին մեջ հեղինակներու հանդեպ կան անշուշտ հաստատուն սերեր, որոնք ամբողջ կյանքը կտանեն, դիցուք և որոշ թեթև ելեջներով: Բայց շատ սովորական են նաև այն սերերն ու մտերմութիւնները, որոնք որոշ շրջան մը հոգիդ կզրկեն, և կյանքիդ, պայմաններուդ ու տարիքիդ փոփոխության հետ կմարին: Չմարողներն ալ, որոնք կտանեն ու կմնան մինչև ընթերցողի կյանքին ավելի հասուն ու ծանրագլուխ տարիները, մինչև կյանքի էջին ու վերջին տարիները, ատոնք ալ բնականաբար պահել չեն կրնար պատանություն ու երիտասարդական օրերուն խենթ հատկությունները: Տարիքին հետ զգացումներն ալ կապրին ու կհոլովվին բնության անխուսափելի օրենքներով: Եվ վերջապէս նոր զգացումները թե՛ ապրումի, թե՛ փորձի, թե՛ մտքի և թե՛ գրականության գավառներուն մեջ կբերեն նոր հեղինակներ, նոր ոգևորություն, նոր տեսություններ, նոր գիտություն և նոր ստեղծումներ, որոնք եթե մեր նախորդ ոգևորություններուն ու սերերուն հակընդդեմ ալ չեն, բայց և այնպես բոլորովին նույն ալ չեն և ատոր համեմատ ալ ընթերցողի գերադասություններն ու գնահատումները որոշ տեղափոխություններ ու թեքումներ կկրեն: Նոր հեղինակներ կուզան նոր մտքերով, նոր արվեստով, նոր գրավիչ ուժերով: «Նոր» կըսենք ընթերցողի տեսակետեն, թե չէ ատոնք կըլլան հաճախ շատ հին, գարավոր հին հեղինակներ, որոնց հետ ընթերցողը նոր շփման կուզա, նոր կճանչնա և նոր կսկսի թափանցել անոնց գեղեցկությունն ու իարձրությունը: Ու կկապվին հոգեկան նոր մտերմություններ:

ԺՅ Հեղինակին կրած ազդեցությունները

Հեղինակն ալ որոշ կապեր ունի իր ընթերցողներուն հետ և որոշ շահով մը կենթարկվի իր ընթերցողներու ազդեցությանը: Իր ընկերներուն, բարեկամներուն ու մտերիմներուն կամ ավելի պատահական անձներու արտահայտած կարծիքը, գնահատանքը, ինչպես և անոնց ըրած նկատողություններն ու ցանկալի համարած ուղղումները անշուշտ որ մտածել կուտան հեղինակին և տեսակ մը վերաքննության կենթարկին իր ստեղծագործությունը իր հոգիին մեջ:

Այլև լրագրության ու գրախոսության վերաբերումը, քննադատու-

թյունն ու վերլուծումները անշուշտ դեր մը կ'իսաղան: Այդպես ալ իր գործ-վածքին տարածվիլն ու կարողացվիլը, կամ, ընդհակառակը, իր գործին արմատ չընենը, անոր մասին շխտովիլը և շատ քիչ տարածվիլը բնա-կանաբար կազդե հեղինակի և՛ տրամադրութեան վրա, և՛ ոգևորութեան. կնպաստե կամ կ'իսանգարե որոշ շափով մը անոր աշխատանքը. կրնա նույնիսկ դրդել որոշ ուղղումներու, որոշ զգուշութեան, որոշ սրբագրու-թյուններու իր հաջորդ ստեղծագործութիւններու միջոցին ընթերցող հասարակութեան մատնանշած ուղղութեամբ՝ ավելի մեծ հաջողութիւնն ու գնահատանք քաղելու համար: Այսինքն իր ընդհանուր աշխատանքին ու ստեղծագործութեան վրա ընթերցողները որոշ ազդեցութիւն կրա-նեցնեն, գեթ որոշ շափով մը կատիպեն ենթարկվիլ իրենց ճաշակին, իրենց ուղածին:

Սակայն այդ շափը ընդհանուր առումով շատ համեստ է և շատ քիչ անգամ կրնա իսկապես խորքին վրա ազդել: Արտաքին գիշումներու, ձևական սրբագրութիւններու և թեթևակի փոփոխութիւններու մեջ է ընդհանրապես, որ հեղինակը կ'հոգարի ընթերցողներու պահանջքին: Որովհետև ամեն հեղինակ ծառ մըն է որոշ հողի ու տեղի վրա բուսած, որոշ պտուղի մը սերմեն և որոշ պայմաններու տակ սնած ու աճած. քն-նադատութեան հովերը կրնան քիչ մը ծառը թեքել, եթե ուժեղ են ու տևական, և կամ ծառը ինքը եթե շատ է բարակ, կրնան փշող հովերը տերևաթափ ընել որոշ ժամանակի մը համար, բայց ծառի բնական էութեանն լուրջ բան մը փոխել չեն կրնար: Բարդին կ'մնա բարդի, տանձե-նին ալ՝ տանձենի: Ամեն հեղինակ, հատկապես ամեն արժեքավոր հե-ղինակ, իր էութեամբ, իր զգացումներով, դատումներով, աշխարհայաց-քով, ճաշակով ու ոճով որոշ ու կազմակերպված արդյունքն է քանի մը շատ կարևոր իրողութիւններու, որոնք արդեն ո՛չ թե թեթևակի ու երկ-րորդաբար, այլ շատ խոր, հիմնական ու մշտական ազդեցութիւն կրա-նեցնեն ամեն մեկ հեղինակի վրա:

Մենք հեղինակ ըսելով սովորաբար կըմբռնենք անհատ մը, որ գիրք մըն է գրած, և անհատը իր ստեղծագործութեան հետ կըմբռնենք անշատ, ինքն իրմով լրացած երևույթ մը, և իր գրած գիրքն ալ կ'հաս-կրնանք իբրև անոր մտածած, անոր կառուցած աշխատութեանը ամբող-ջովին: Մինչդեռ իրականորեն ամեն հեղինակի երկերուն մեջ որոշ մաս մըն է միայն իր սեփականը, իսկապես իր մտածածն ու հնարածը, իս-կապես միայն իր ստեղծագործութիւնը:

Երբեմն իրավ որ զգալի նորութիւն մը ունի հեղինակը և մեծ ու աչքառու է իր բերած ինքնաստեղծ նոր մասը: Ավելի երկրորդական հե-ղինակներու քով, բայց ընդհանրապես հեղինակներու սովոր մասին

մեջ շատ փոքր է իսկապես նոր տարրը: Եղածը իր մեծագույն մասով կրկնութիւն մըն է նախորդ իրմե առաջ եղած գրութիւններու, անշուշտ քիչիկ մը տարբեր դասավորումով: Եվ սա է պատճառը, որ շատերը բանահայտական երկի մը հիմքը կ'համարեն ձևը, ինչպե՛ս ըսված ըլ-լալը: Բուն նյութը՝ միտքը, խորքը, կյանքն ու զգացումը, կրսնն նույն է ամեն գրվածքի մեջ:

Ծշմարտութիւնն այն է, որ ամեն հեղինակի յուրաքանչյուր հեղի-նակութեան մեջ աշխատած են ու կաշխատին բազմաթիվ ուրիշներ, ամ-բողջ համայնութիւններ, և շատ ավելի մեծ շափերով, քան ինքը հե-ղինակը: Հեղինակը արտահայտիչ մըն է միայն համայնութիւններու մտածածին, ըսածին ու զգացածին. բազմատեսակ գիրքերու ու ձևերու մեջ հեղինակը կ'ներկայանա միայն իբրև ուրիշներու կողմն արտահայտ-ված իրողութիւնները մեկ կետի մը, մեկ դեպքի մը շուրջը փաթթողը, կեդրոնացնողը, փնջողն ու իր հոգիին բոցովը շերմացնողը:

Այս ուղղութեամբ առաջին ու ամենամեծ հանրային ազգակը հեղի-նակի մը տաղանդն է, հեղինակի բնածին խառնվածքը: Ամեն հեղի-նակ, ինչպես իր մարմնին, այնպես ալ իր հոգիին մեջ կ'պատեցնե դա-րավոր ու դարավոր ժառանգական կարողութիւններու որոշ համադրում մը: Մարդս ինչ որ կ'զգա, ինչ որ կ'մտածե և ինչ որ կ'ընե գլխավորապես դարավոր ժառանգական ունակութիւններու ու հակումներու բերած ու մշակած շափովն ու ձևովը կ'զգա, կ'ընե ու կ'մտածե: Ինչպես մեր մար-մինը, այնպես ալ մեր հոգին, մեր էութիւնը, մեր գործն ու ստեղծագոր-ծութիւնը ամենն առաջ կ'պարտինք մեր ծնողներուն ու մեր ծնողներու ծնողներուն, մեր տոհմին, մեր ցեղին, մեր ժողովրդին: Ամեն մարդու և ամեն հեղինակի հոգիին մեջ տիրապետողը ամենն առաջ իր ժողո-վուրդի կողմն է, իր ժողովուրդի շնորհներն ու հակումները, իր ցեղա-յին հոգեբանութիւնը:

Երկրորդ մեծ ազգակը ամեն մարդու էութեանն ու գործունեութեան, այդպես ալ ուրեմն ամեն հեղինակի ստեղծագործութեան, այն միջա-վայրն է, ուր կ'ծնի, կ'բացվի, կ'ծաղկի ու հասունութեան կ'հասնի անհա-տը: Այսինքն՝ ընտանիքը, համայնքը, շրջապատող բնութիւնը, շուրջի քաղաքակրթական վիճակն ու հաստատութիւնները: Այս բոլոր իրա-կանութիւնները խոշոր շափերով մասնակից են հեղինակի աշխատան-քին, այս կամ այն ձևով խոսքի կուգան ու կ'ներկայանան ամեն հեղի-նակի երկերուն մեջ:

Երրորդ մեծ ազգակն ու աշխատակիցը հեղինակի գործածած լեզուն է, որ նորեն հանրային երևույթ մըն է դարերու ու երկար սերունդնե-

բու աշխատանքին ծնած ու զարգացած: Գրական երկը լեզվական կառուցում մըն է, և այդ լեզուն պատրաստ կստանա հեղինակը իր մոր շրթունքին, իր դպրոցին, իր շրջապատին: Շատ համեստ է ու համեմատաբար շատ շնչին անհատ հեղինակի մը բերած նպաստը, ինչ որ լեզվի հիմնականին ու էականին կվերաբերի: Այդ լեզվին օգտվելու կերպին ու այդ լեզվի գործածության իր ինքնահատուկ ձևերուն մեջն է ընդհանրապես յուրաքանչյուր հեղինակի անհատական բերքը: Բայց նույնիսկ հեղինակի ոճին ու կառուցման անձնական ճարտարապետության վրա, երբ երևույթներուն կնայինք քիչ մը ավելի վերեն ու հեռվեն, շափազանց մեծ է մայրենի լեզվի դրած կնիքը: Մարդու ըսելու, արտահայտելու, դասավորելու, վերլուծելու եղանակները, նույնիսկ իր գործածած լեզվական զարդերը, խաղերը, հանգերը, պատկերները, համեմատությունները, կատակները խոր կապերով հյուսված են միշտ դաբերու խորքին եկող մայրենի հնավանդ լեզվին:

Ատոր հետևանքն է, որ ժողովուրդները իրարմե կգատվին ու իրարու կկապվին գլխավորապես լեզվով: Այդպես ալ գրականությունները կգատվին մյուս գրականություններեն լեզվով: Եվ յուրաքանչյուր հեղինակ մեծ շափերով ենթակա է նաև իր մայրենի լեզվով եղած այդ գրականության, իր մայրենի լեզվով դիզված բանահյուսական հարստության, որ ըսել է՝ ժողովուրդի մը հին ու նոր արդեն գոյություն ունեցող գրական ստեղծագործությունները կներկայացնեն շորորոզ մեծ աշխատակիցն ու ազդակը նոր հեղինակներու նոր երկերուն մեջ: Երգերու, վեպերու, գիտական որոշ նյութերու, հետաքրքրություններու, ուսումնասիրելու որոշ եղանակներու, գործնական որոշ հարցերու, նախընտրելի որոշ նյութերու, գեղեցիկ օրինակներու և ազգային ընդգծված ձգտումներու դարավոր հավաքածու մըն է ամեն ժողովրդի բանահյուսությունը և՛ անգիր, և՛ մանավանդ գրավոր: Ամեն նոր հեղինակ բանահյուսական այդ ազգային ստեղծագործություններուն վրա է կրթված և անոնց ոգիովն ու էությունմբն է թաթխված բնական պայմաններու մեջ: Եվ ինքն ալ շուտով կդառնա այս կամ այն շափով իր ժողովուրդի ինքնահատուկ էության և իր ազգային գրականության ուրույն գծերուն մեկ արտահայտիչը:

Այս ազգային մեծ ազդակներուն քովը պետք է դրվի նաև, իբրև անհատ հեղինակներու աշխատանքին գործակցող ուժ, այն ամենը, ինչ որ հեղինակը կամ իր խառնուրդ կյանքով, կամ երկրե երկիր իր թափառումներով, կամ իր ուսած քանի մը լեզուներով կրցած է յուրացնել ուրիշ ժողովուրդներեն, օտար ընթերցումներեն, մարդկային ընդհանուր պատմությունեն ու պատմություններեն, օտար բանահյուսական երկերեն,

իբրև գիտություն, իբրև ոճ, իբրև ճաշակ, իբրև մտածման եղանակ, իբրև մշակույթ, իբրև ավելի լայն ու համամարդկային որոնում, ձգտում և փիլիսոփայություն: Աս ալ կդառնա ահա՛ ամեն հեղինակի վրա ներգործող հինգերորդ ազդակն ու գործակիցը:

Ինչքան ատեն որ ժողովուրդները իրարմե անջատ կապրին՝ այս վեցչին ազդակի ուժը տկար է համեմատաբար: Բայց տիրապետության, հպատակության ու գաղթային պայմաններով որքան որ ժողովուրդները իրարու կանրվին՝ այնքան կշեշտվի բնականաբար օտար մտքի, ճաշակի, նյութի ու մշակման ազդեցությունը ժողովուրդի մը գրական անհատին վրա, ուրեմն և ժողովուրդի ամբողջ գրականությանը վրա: Եվ հիմա, որ մարդկությունը հետզհետե տնտեսապես ու քաղաքակրթորեն, շուտով նաև պետական կազմով իրար օղակվելու և միակ սմբողջություն մը դառնալու վրա է, այս համամարդկային փոխադարձ ազդեցություններու բաժինն ալ բնական կերպով արագ պիտի մեծնա: Բոլոր գրականություններն ալ պետք է ավելի սերտորեն կապվին իրարու ընդհանուր համամարդկային լայն գրական-ստեղծագործական հոսանքի մը մեջ: Այսինքն՝ ամեն հեղինակ իր ժողովուրդին ու իր անմիջական միջավայրին ստացած ազդեցություններուն վրա կրե պիտի նաև համամարդկային մտքի, զգացումներու և ձգտումներու ազդեցությունը, և ինքն ալ պիտի դառնա՝ ազգայինին կից և ազգայինով արտահայտված՝ նաև համամարդկային հոգեկան որոնումներու պատկերող մը:

Ամեն հեղինակ այս բոլոր աղբյուրներեն ծծած հյութերով ու նյութերով կշաղվի իր ստեղծագործությունը, որ հիմա իր կողմեն կերթա ազդելու իր ընթերցողներու հոգեկան դարդացմանը, ինչպես և իր ազգային գրականության բարձրացմանն ու հարստացմանը:

Ինչպես ամեն մարդ, այնպես ալ ամեն հեղինակ, անշուշտ իրավունք ունի իր կատարած գործը իրը համարելու, իր աշխատանքով հրպարտ ու բախտավոր ըլլալու և իր աշխատանքին պտուղը որոշ շափով մը ինքը վայելելու: Ասիկա կտևե ինչքան ատեն որ հեղինակը կապրի Հեղինակի մահվան հետ բացահայտ կդառնա մյուս ավելի խորունկ ճշմարտությունը. անհատները վայրկյաններ են, որոնք կուգան ու կանցնին ու կդառնան հետզհետե վերացական անուն մը: Հեղինակները վայրկենական ու մասնական գործադրողներն են միայն շատ ավելի լայն ամբողջության մը կատարած դարավոր աշխատանքին, որ բանահյուսություն կանվանենք: Տևականը, մեծարժեքը և խորհրդավորը այդ դարեդար կատարվող ճիգերուն ընդհանուր հոսումն է: Ապրող, խորհող ու ներբազգաց ժողովուրդի մը ստեղծագործական գալարումները, որով ան

և և տալ ու մնայուն դարձնելու կշանա իր մարդկային հոգիին թե՛ անցած-դարձածին, իր ապրումներուն, իր զգացումներուն ու իր մտածումներուն խորքը թափանցել կտեսնա, և ապրելուն ու կյանք ըսվածին ներքին իմաստը կփնտրի: Ստեղծագործական այս դարավոր հոսանքին մեկ ուղին է, մեկ երակը, մեկ սահանքը, մեկ ցայտքը, մեկ ալիքը, մեկ ծովը ամեն մեկ հեղինակ:

ԺԳ Բանահյուսական երկերու հաճախյին արժեքը

Մինչև հիմա աչքի առաջ ունեինք բառակերտ երկերուն արժեքը անհատական տեսակետեն, թե ի՞նչ օգուտ ու հաճույք կուտան անոնք անհատ անձերու՝ ընթերցողին ու հեղինակին:

Բայց անհատական տեսակետը վերլուծելու ատեն, ըսված է արդեն շատ րան, և ամենե՛ն էականը, ինչ կվերաբերի նաև գրություններու հանրային արժեքին, քանի որ երևույթի մը հանրային կողմն ու դերը անոր անհատական դերին ու արժեքին ընդլայնումն ու ընդհանրացումն է էական: Ընդգծեցի վերը, որ ամեն հեղինակ իր ժողովուրդի գրականությունը հյուսող թել մըն է քիչ մը հաստ կամ բարակ, քիչ մը երկար կամ կարճ: Ընդգծած եմ նույնպես, որ այդպես է նաև ամեն ընթերցող. ով կօգտվի ու մտերիմ է գրական մեծարժեք երկերու, ո՛չ միայն իր անձի բարձրացմանը կաշխատի, այլ իր անձի միջոցով կնպաստե իր ժողովուրդի բարձրացմանը:

Կմնա, ուրեմն, որ այս վերջին էջերուն մեջ շեշտենք ու ինդգծենք բանահյուսական երկերու անհատական արժեքներեն դեպի հանրայինը անցնող ընդհանրացումը, դիտենք անոնց հանրային արժեքավորումը:

Ամեն բառակերտ ստեղծագործություն, ըլլա գործնական, գիտական թե գեղարվեստական, անմիջապես նվիրված է հարցի մը, երևույթի մը, մտածումի մը, հոգեկան վիճակի մը, ընկերական խնդրի մը, մարդկային հարաբերության մը անմիջական քննությանը՝ կամ պատկերացմանը: Ամեն պիքք հարց մը, կողմ մը, խորը մը կլուսավորե, հարցի մը պատասխանը կփնտրե, ըմբռնումի մը, փորձառությունի մը քարոզիչն է. ամեն գիրք բան մը կլուսաբանե, թաքուն իր մը դեպի լույսը կբաշխե: Գիրքը լույս է, ուր որ երթա՝ հետը լույս կտանի: Իրեն քավող միտքը կայծ կառնե, իրեն շփվող հոգիները բոց կառնեն: Ընթերցումը ժողովուրդներու միտքը կբանա, ավելին պիտեսալու, ավելի խորը հասկերնալու ծարավը կուտա, «ինչու»-ները փնտրելու ու ճամբու վրա կդնե:

Ամեն գիրք իր հատուկ նյութովն ու մշակած հարցերովը, իր ուսումնասիրած երևույթներովը ժողովրդի մը մտավոր զարգացման ու հոգեկան հասունության կձգտի այս կամ այն շափով, այս կամ այն խորությամբ ու թափով:

Բայց բացի այդ հատուկ ու հիմնական նյութեն ամեն գրության մեջ որքան-որքան կողմնակի դիտողություններ ու դատողություններ մեջ կուգան. խոսքի ընթացքին, որոնք կլանքեն, իրականությունեն կամ գիտությունեն ու փորձերեն կհոսին և ո՛չ միայն գրչին ծայրեն, որով և ամեն գրական երկ կզառնա նաև այդ պատահական գաղափարներու տարածողն ու ժողովրդականացնողը: Ատոր համար է, որ ամեն երկ, բացի իր բուն նյութեն, բազմաթիվ ուրիշ գիտություններու ուսումնասիրության նյութ կրնա դառնալ: Այսպես, օրինակ, երգ մը կամ վեպ մը կրնա նյութ դառնալ լեզվական վերլուծության, գրապատմական, դիտողության, գրականության պատմության, պատմական ուսումնասիրության, վարքաբարքի, ըմբռնումներու ու փիլիսոփայական տեսություններու և դեռ ուրիշ շատ կողմերի: Այս բոլոր կողմերեն բոլոր շարժված անցողակի նյութերը կենսատու ջրի կաթիլներ են, որ անձրևի պես ժողովուրդի մը մտքի մշակ ու անմշակ արտերուն վրա կթափին:

Ինչքան շատ են բառերով կերտված ստեղծագործությունները ժողովրդի մը գրականության մեջ, և որքան լայն շերտեր կօգտվին այդ գրական երկերեն, որքան շատ են հեղինակները ամեն տեսակի և որքան շատ են ընթերցողները ամեն տեսակի, այնքան բարձր է այդ ժողովուրդի մտավոր մակարդակը: Գրականության մը բազմակողմանիությունը, խորությունն ու հարստությունը մեկ կողմեն, ժողովուրդի զարգացումը կկերտեն, մյուս կողմեն ալ, բնականաբար, այդ ժողովուրդի հոգեկան բարձրության աստիճանը կնշեն: Ժողովուրդի մը գրականության մեջ այս հանրային ուսումնական մեծ կարևորության զույգ կերթա նաև այդ երկերուն հանրային դաստիարակիչ մեծ արժեքը:

Ամեն բանահյուսական ստեղծագործություն մարդու մը հոգին է, մարդու մը ապրումները, մարդու մը մտածումները, որոնումները, մարդու մը ճիգերն ու պայքարը: Ասկե զատ գրական երկերու մեկ շատ խոշոր մասին մեջ իրական կամ երևակայական բազմաթիվ ուրիշ մարդոց վրա կխոսվի շարունակ: Կգծեն այդ տիպարներու հոգին, անոնց գործերը, տենչերը, անոնց հաջողություններն ու ձախողանքը, անոնց ոգևորությունը, քաջությունն ու անձնվիրությունը:

Գրքերուն սև մուրին մեջեն կենդանի մարդիկ կխոսին մեզի, մեծ ու հետաքրքիր անձեր կկենան մեր դեմը իրենց գործով, իրենց կյանք

քով ու պայքարով: Եվ այդ բոլոր մարդկային մեծ կամ ազնիվ դեմքերը իրենց համոզումներով, իրենց վարմունքի շերտությամբ, իրենց ընկերական նվիրումով, իրենց խանդավառությամբ կքաշեն մեզի իրենց ետևեն: մեյ-մեկ օրինակ կդառնան մեզի մեր հոգիին ու մեր գործունեության համար:

Գաստիարակության ամենեն սուր զենքը կենդանի օրինակն է մանկավարժության մեջ, այսինքն՝ շրջապատող անձերու կյանքն ու վարքը: Գրականությունը հսկա շրջապատ մըն է առանց պատերու: բոլոր հեղինակները իրենց բոլոր հերոսներուն հետ և բոլոր պատմական դեմքերը մեր կենակիցներն են, մեր ուսուցիչները, մեր օրինակները: Ի՞նչ կա ավելի կրթիչ ու ազնվացնող, քան մեծ մարդոց կենսագրությունը, քան զանազան ասպարեզներու վրա գործող պատմական խոշոր դեմքերու վարքն ու գործը, քան ամենեն տաղանդավոր հորինողներու իրենց կյանքեն ու իրենց փորձառութենեն քաղած ու ձուլած վիպական դեմքերը:

Իրական թե երևակայական այս բոլոր մեծ մարդիկը, տաղանդի կնիքը կրող այդ անձերը, նվիրումի, բարձրության ու ազնվության այդ գրավիչ օրինակները, մեծ նպաստ մը ու մեծ խթան մըն է ամեն ժողովուրդի բարձրացման համար: Ամեն ժողովուրդ նախ իր և վերջն ալ նաև ուրիշ ժողովուրդներու գրականության վրա կկրթե իր հոգին, գրականության ու պատմության հերոսներով կոզևերովի և անոնց տաք շունչին տակ կդաստիարակվի: Ընթերցանությունը այդ պատճառով ալ շատ բացառիկ ու շատ կարևոր գործիք մըն է ժողովուրդներու դաստիարակության գործին մեջ, որուն ապագա հնարավորություններու մասին նախորդ էջերուն մեջ արդեն մատնանիշ ըրած եմ:

Կենդանի օրինակներու այս վարակիչ ազդեցութենեն զատ՝ գրական երկերը ուրիշ կողմ մըն ալ ունին, որուն արժեքը նորեն չափազանց մեծ է մարդկային հոգիի քաղաքակրթվելու, ընկերական հարաբերություններուն նրբացման ու ազնվացման տեսակետեն:

Գրքերը կպարտադրեն, որ ընթերցողը ուրիշներու հոգիին մեջը նախ, ուրիշներու ցավերը, հոգերը, ուրախություններն ու ներքին պայքարները դիտե, ուրիշներուն հուզումները, երկմտությունները, տենչերն ու ընդվզումները իր հոգիին մեջն ապրի: Ժողովուրդ մը որքան մեծ գրականություն ունենա, այնքան ավելի կվարժվի իր եսի նեղ սահմաններն դուրս գալու, այնքան կսորվի ուրիշներու կյանքին մասնակցիլ ու փոխակցիլ: Եսն ու ոչ-եսը հաճախ կփաթթվին իրարու: Գրականությունն ալ ընթերցանությունը ժողովուրդները դեպի այլասիրություն կմղեն:

Գրականությունը եսականությունները սանձահարող ամենեն կարևոր զենքերեն մեկն է, մարդկային ընկերական զգացումները սրող հեռան մը, անձնվիրության, բարության, խղճի ու բարոյական բարձրացման մշակիչ մը: Արդեն բարոյականությունը ընկերականությունը ըսել է, ամեն բանի մեջ իր ընկերն ալ մտածել: իսկ ընկերական հարաբերություններու բարձրացումն ալ հիմնված է մեր անզուսպ եսի առօրինական սանձահարումին վրա: Բանահյուսական երկերուն ստեղծումը և անոնց տարածուն ընթերցումը ժողովուրդները կփափկացնե, կտաշե, մարդասեր, այլասեր ու ժողովրդասեր կդարձնե:

Ուսումնական, դաստիարակչական ու բարոյական այս հանրային արժեքներուն կից՝ գրականությունը իր ամբողջությամբ ինքնին քաղաքակրթական մեծ երևույթ մըն է, մարդկային հոգեկան ստեղծագործություններեն գուցե ամենեն գլխավորը:

Ամեն գրական երկ ժողովուրդի մը գրականության մեկ էջն է, մեկ հատորը, մեկ կտորը, և այդ էջերուն ու կտորներուն ամբողջությունը ժողովուրդի մը ամենեն մեծ հարստությունը, ժողովուրդի մը հոգեկան գանձարանը, և ճիշտ ասոր համար ալ ժողովուրդի մը հպարտության առարկան, ժողովուրդի մը արժեքը բարձրացնող քաղաքակրթական մեծարժեք իրողություն մը:

Ժողովուրդի մը արժեքը բարձրացնող թե՛ ինքն իր աչքին և թե՛ ուրիշ ժողովուրդներու աչքին: Ցայտուն չափերեն մեկն է ազգերու քաղաքակրթական բարձրության. տեսակ մը վավերագիրը արժեքավոր ազգերու շարքին մեջ իր տեղն ու դիրքը ունենալու: Որքան մեծ է, հաջուստ ու խոր ժողովուրդի մը բանահյուսական ընդհանուր ստեղծագործությունը համամարդկային գրականություններու լայն հյուսքին մեջ, այնքան ալ մեծ է այդ ժողովուրդին դիրքն ու արժեքը ազգերու ու ցեղերու ընդհանուր հյուսքին մեջ:

Իր այս աստիճանի բարձր ու ազնիվ հատկություններուն համար ալ գրականությունը իր ամբողջությամբ, ինչպես և իր ցայտուն հեղինակներով ու բացառիկ կարևոր երկերով խորին զոզ մըն է, խորին կապ մը նույն ժողովուրդի բոլոր մասերուն ու բոլոր անդամներուն միջև:

Ինչպես որ նույն լեզուն խոսիլը ազգը ազգեն զատող և ազգի մը հատվածները իրարու զոգող ամենեն կարևոր կապն ու օղակն է ամեն տեղ, այնպես ալ այդ մայրենի լեզվով կատարված բոլոր արժեքավոր ստեղծագործությունները մեյ-մեկ զոգող օղակներ են և այդ ստեղծագործություններում ամբողջությունը ներկայացնող գրականությունը ժողովուրդի մը բոլոր հոգիներն ու բոլոր սրտերը իրարու կապող ոսկի շղթան է:

Քաղաքակրթական բոլոր տեսակի ստեղծագործությունները՝ պետություն, կրոն, օրենք, արհեստ ու արվեստ և մյուս գեղարվեստները այս կամ այն չափով նույնպես ունին իրենց վրա հավաքականությունները ձուլող և ժողովուրդներուն հպարտություն ու բարձրացում ներշնչող կարողությունը. միայն թե միշտ տարբեր ուժով կշեշտվի զոդող հմայքը լեզվի, լեզվական գեղարվեստի և գիտություններու, այսինքն՝ բանահյուսական ստեղծագործության:

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լևոն Շանթի երկերի ներկա ժողովածուի տեքստը նպատարաւած է ըստ Բեյրութում լույս ընծայված բազմահատորյա «Ամբողջական հրատարակության», որի մի քանի հատորը տպագրվել են մեծ գրողի հսկողության տակ: Ստեղծագործությունները դասավորել ենք ժանրային-ժամանակագրական սկզբունքով, աշխատելով ներկայացնել հեղինակին իր գրական բազմակողմանի գործունեությամբ. պոեզիա, արձակ, դրամատուրգիա, գրականագիտություն:

Ծրագիր (գրվել են Կ. Պոլիս և Լայպցիգ, 1891—94, Լևոն Շանթի երկերը, հ. 1, Բեյրութ, 1946):

Լեռան աղջիկը (գրվել է 1892, հ. 1):

Ծրագրեր (առաջին գրությունը՝ Կ. Պոլիս, Ռոզոստո, 1892, հ. 1):

Դուրսեցիները (առաջին գրությունը՝ Լայպցիգ, 1894, հ. 1):

Գարձ (գրվել է Մյունխենում, 1897, հ. 2, Բեյրութ, 1946):

Կիճը (գրվել է Կ. Պոլիս, 1912, հ. 3, Բեյրութ, 1947):

Հին աստվածներ (գրվել է Երևանում, 1909, հ. 3):

Կայսր (գրվել է Լոզանում, 1918, հ. 3):

Շղթայվածը (գրվել է Լոզանում, 1918, հ. 3):

Ինկած բերդի իշխանուհին (գրվել է Քեհրան-Քահրիշ, 1921, հ. 3):

Օշին Պալլ (գրվել է Փարիզում, 1929, հ. 4, Բեյրութ, 1949):

Գրքեր ու մարդիկ (վերցված է Թիֆլիսի «Արշալույս» օրաթերթից, 1905,

№ 54, էջ 3—4):

Գրական երկերուն դերը (գրվել է Ալեքսանդրիա և Փարիզ, 1926—27, հ. 4):

Լևոն Շանթի երկերը մովեստական Հայաստանում առաջին անգամ հրատարակվել են 1968 թվականին, Էդուարդ Յոֆլյանի առաջարկով: Երկնի հրատարակությունը երկրորդն է, ընդլայնված, հարստացված: Առաջաբանը տրվում է որոշ կրճատումներով, ըստ էդուարդ Յոֆլյանի երկերի երկու գրքով հրատարակված առաջին գրքի. «Վերածնունդի խորհուրդը», Երևան, 1977, էջ 157—205: Առաջաբանում չափազանց սեղմ է արթված Լևոն Շանթի կենսագրությունը: Լրացնենք այն որոշ փաստերով, որոնք շարադրված ենք ըստ Բեյրութում, 1969-ին հրատարակված «Լևոն Շանթ», գրողի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ լույս ընծայված գրքի:

Երբ առաջին անգամ այցելում է թաղի ազգային վարժարանը, տնօրենի հարցին,

ազգանվան փոխարեն տալիս է հոր անունը: Տնօրենը նրան տալիս է Սեղընոյան ազգանունը հոր՝ Սեղընո նահապետայանի ազգանունի փոխարեն: Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան եկած 30 պոլսահայ աշակերտներից քննութամբ ընտրում են 8-ին, որոնց մեջ Լևոն Սեղընոյանին և Կոմիտասին: Ճեմարանում նա ուսանեց յոթ տարի: Առաջնակարգ աշակերտներից էր: 1892-ին, Գերմանիա մեկնելուց հետո, առաջին երեք տարին սովորում էր անատոմիա և ֆիզիոլոգիա, որպես հիմք հոգեբանության և մանկավարժության: Նրա դասախոսներից էր աշխարհահռչակ Վիլհելմ Վունդտը: Համալսարաններում նա մնում է մինչև 1899 թվականը, հետևելով մի շարք գիտությունների դասընթացների: Մեզ մոտ եղած որոշ փաստաթղթերի պատճենների համաձայն, Մյունխենում նա բնակվել է Շելլինգշտրասե 91/2 տանը: Ունկնդրել է հունական գրականություն, նոր նորվեգական գրականություն, դրամատուրգիայի, փիլիսոփայության ներածության, գերմանական դրամատուրգիայի դասընթացներ, Բայրոնին նվիրված հատուկ կուրս, հասարակական-քաղաքական գիտությունների հանրագիտարան, հուշարձանների լուսաբանում Kunstgylptothek-ում (քանդակների հավաքածու): Այս մի քանի տվյալներն իսկ ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հիմնավոր, բազմակողմանի, գերմանական գիտության իր ժամանակի նորագույն նվաճումներին համապատասխան կրթություն է ստացել Լևոն Շանթը: Հետագայում գրած նրա բազմաթիվ հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները գրականության պատմության ու տեսության, մանկավարժության, հոգեբանության և այլ բնագավառների ու հարցերի շուրջ բնավ էլ պատահական հետաքրքրությունների կամ մակերեսային ժանտիքությունների արդյունք չէին: Գերմանիայից Փարիզ գնալուց հետո կարճ ժամանակում նա հաշվապահի վկայագիր է ստանում և դառնում դրամատան պաշտոնյա, բայց, հակառակ իրեն խոստացված ապահով ապագայի, վերադառնում է Կովկաս: 1903-ին Շամասիում նա ամուսնանում է մանկական թերթի աշխատակից, օր. Զավոտ ներսիսյանի հետ, որին ծանոթ էր դեռևս ժնևում: Թիֆլիսում նա Հովհաննես Թումանյանի և Ստեփան Լիսիցյանի հետ կազմում, հրատարակում է «Լուսաբերը»՝ հայ մանուկների գասագիրքը: 1909-ին Երևանի թեմական դպրոցում դասախոսելու շրջանում, լուրջ հիվանդության պատճառով, մնում է տանը, քառասուն օր, հակառակ բժշկի ցուցումներին՝ անկողնային ունեցիմ, նստում և գրում է «Հին աստվածները»: Բժիշկը, իմանալով իրողությունը, գործից ուղարկված ատում է. «Կլավանա քոլորովին, էրբ ավարտես գործը», և Շանթը, մի քանի օր էլ մնալով տանը, ավարտում է հայ գրականության այդ անսխալագույն հրաշալիքը: Տասը տարի Կովկասում մնալուց հետո 1910-ին նա գնում է Եվրոպա և մի տարի մնում այնտեղ: 1913-ին հրատարակվելուց հետո՝ խանդավառ ընդունելություն գտավ «Հին աստվածները»: Նույն տարում Բաքվում բեմադրվեց՝ 5, Թիֆլիսում 6 անգամ:

Շուտով այն թարգմանվեց գերմաներեն, ռուսերեն, ապա իտալերեն, ֆրանսերեն: 1917-ին Ռուստովում «Հին աստվածները» բեմադրեց Կ. Ստանիսլավսկին: Լայնորեն արձագանքեց մամուլը. թե արևելահայ, թե արևմտահայ, բազմաթիվ հոդվածագիրներից նշեց միայն Նիկոլ Աղբալյանին, քանզի նրա ելույթները ժամանակի քննադատական մտքի բարձրակետն են: Ահա դրանք. «Լ. Շանթի «Հին աստվածները» և «Երազ օրերը» («Հորիզոն», 1913, թիվ 105), «Գարբիել Տեր-Ռուբինյան, Լևոն Շանթ, Երազ երկերն և «Հին աստվածներ» դրաման» («Հորիզոն», 1913, թիվ 129), «Երազ և Մեկուսացում», «Նոր հոսանք», 1913, Ա տարի, թիվ 1, 2): Երրորդ հոդվածը ամենաժամայունն է, Շանթի նշանավոր դրամայի հանգամանային քննություն: Իսկ երկրորդը՝ գրախոսությունը Գ. Տեր-Ռուբինյանի գրքույկի մասին, քննադատական խոսք է հետևյալ առաջարկով ավարտով. «Այս գրքույկի անվիճելի առավելությունը իր շապկի վրա է. այն»

անդ դուք կտեսնեք Շանթի և «Հին աստվածները» մասին լույս տեսած գրքույկների և հոդվածների մի ցանկ, ինչպես նաև տեղեկություններ Շանթի և իր գրամայի մասին եղած գասախոսությունների և գրական դատերի»: Շատ հետաքրքիր կլինի վերականգնել «Հին աստվածները» և նրա հեղինակի շուրջ ժամանակի գրական, գեղարվեստական արձագանքների ողջ պատկերը, որի հնարավորությունը, ինչպես տեսնում ենք, կա, որոշակի շափով էլ արդեն կատարված է մեր նշած «Լևոն Շանթ» գրքում: Ինչ վերաբերում է մեծ քննադատին, ապա նա եղել է գրողի ճշմարիտ բարեկամը. «Ես չգիտեմ,— գրում է Սիմոն Վրացյանը «Շանթի հետ» հուշերում,— մտերիմ, սրտակից ընկերներ շատ ուներ Շանթը Հայաստանում: Նրա հոգու խորքը, առհասարակ, դժվար էր թափանցել: Մեկը կար, սակայն, որից անբաժան էր նա— Նիկոլ Աղբալյանը: Զարմանալի էր այդ զուգի մտերմությունը: Բնավորությամբ ու խառնվածքով բոլորովին հակոսնյա մարդիկ էին նրանք— երկու տարբեր բևեռներ. բայց ի՞նչ շերտություն կար նրանց հարաբերությունների մեջ, ի՞նչ անկեղծ ընկերականություն: Երկուսի հետ էլ ես մոտիկ էի, բայց չեմ հիշում մի դեպք անհամաձայնության կամ վեճի: Ծիշտ է, տեղի տվա՞ղը միտ Աղբալյանն էր լինում, բայց Շանթի բերանից էլ երբեք չեմ լսել մի դառն խոսք Նիկոլին ուղղված: Անբացատրելի մի կապով բնությունը միացրել էր այդ երկու տարածերձ անհատականությունները, իբրև հոգեբանական տարօրինակ մի առեղծված» («Լևոն Շանթ», էջ 34): «Հին աստվածները» առաջացած հոնորարով Շանթը Կ. Պոլսից 1913-ին մեկնում է Եվրոպա: Այնտեղից նավով նա Բաթում հասավ ու վերադարձավ Կովկաս 1915-ին միայն: 1917-ին Շանթը Մոսկվայում է և այս անգամ էլ գնում է ժնև, իր բնասնիքի մոտ, Ա. Լունաչարսկու օգնությամբ, «...որ հիացող մըն էր «Հին աստվածներուն»» («Լևոն Շանթ», էջ 14): Տեղն է հիշել մի այլ ուշագրավ փաստ. Ալեքսանդր Մյասնիկյանի նախաձեռնությամբ 1921 թվականի հոկտեմբերի 28-ին հրապարակվում է գեկրետ «Գրական-գեղարվեստական աշխատավորների ապահովման մասին», որի կետերից մեկի համաձայն կենսաթողակ էր նշանակվում հայ մշակույթի մի շարք նշանավոր գործիչների, ի թիվս որոնց նաև Լևոն Շանթին: 1926-ին Շանթը հրավիրվում է Ալեքսանդրիայի Պողոսյան ազգային վարժարան հայերեն և ընդհանուր պատմություն դասավանդելու, ուր տնօրենն էր Ն. Աղբալյանը: Այնուհետև նրանք աշխատել են միասին: 1929-ին նրանք գալիս են Բելյուսի և հիմնում Բելյուսի Հայ ճեմարանը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծանր ու դաժան ապրեց Շանթը, սկսած նյութական դժվարություններից: 1944-ին ռմբակոծման ժամանակ թռչելով մոխրանում է նրա միջնակ գավազը, մի տարի հետո վախճանվում է կինը: 1947-ին նա հրաժեշտ տվեց ամենամտերիմ ընկերոջը՝ Նիկոլ Աղբալյանին: Շանթը շարունակում էր գրական քաղաքացույց և մանկավարժական՝ տեսական և գործնական, անդուլ աշխատանքը: 1951-ի մայիսին լյարդի հաշոց վիրահատությունից հետո կարճատև ապաքինվեց Շանթը, բայց այնուամենայնիվ փրկություն չկար: Մոտեցող մահը շրթնեց նրան, մինչև եռյամբերի 19-ը իր նախկին մի աշակերտին թելադրելով ավարտեց իր «Մանկավարժության» երկրորդ հատորը: Այդ օրը նա կորցրեց գիտակցությունը: Տասն օր հետո Լևոն Շանթը հեռացավ կյանքից: Գեկտեմբերի 2-ին, անձրևոտ եղանակին, Բելյուսում տասնաչափ հայ ուղեկցեցին նրա աճյունը ճեմարանից ս. Նշան եկեղեցի և ապա հայոց գերեզմանատան: Լևոն Շանթը հայ գրականության այն բացառիկ դեմքերից է, որն իր մեջ միացնում էր արևմտահայ ու արևելահայ լեզվական-գեղարվեստական մշակույթը և լուրջամբ, նույն երկի արտաքինով սասն միաձուլում էր մեկը մյուսին: Այդ է վկայում, իմիջիայոց, Գասպար Իփեկյանն իր հուշերում. «Կես արևելահայ և կես արևմտահայ մտավորականի երևույթ ուներ: Իր ճաշակավոր հագուստ կապուստը և վարվելակերպը արտասահմանյան

որոշմ կկրեին: Պահած էր արևմտահայ բարբառը, բայց հակառակ պոլսական շեշտին, կիտաներ կովկասյան գունավորումով մը: Իր խոսակցական լեզուն հարազատ էր իր գրական ոճին» («Լևոն Շանթ», էջ 12): Ապրելով և աշխատելով թե արևմտահայ, թե արևելահայ միջավայրում, Շանթը սեփական կենսափորձով գիտեր հայ ժողովրդի երկու հատվածների ճակատագիրը և նրա ընդհանրացումները սոսկ պատմական փաստանյութի ուսումնասիրության արդյունք չէին. «Ըլլա ի՛ր հողերուն վրա,— գրում է նա «Ընդհանուր ակնարկ մը հայ բանահյուսության վրա» աշխատությունում,— թե օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ մեկ անկյունը ծվարած, հայը ամեն տեղ դարձած է ստրուկ և ույա. արհամարհված, իրավագուրկ ու ողորմելի տարր մը, որովհետև քրիստոնյա է ու բոլորովին անպաշտպան այդ մահամեղական ժովուն մեջ...

Քրիստոնյա գործը պետություն մը և եվրոպական օրենքի ու մշակույթի դեպի մեր հայրենի հողերը շարժվելովն է, որ կսկսի հայ ժողովրդի համար նոր դարաշրջան մը... ուսուները կհասնին Օրևան ու էջմիածին, և հայության հյուսիսային մեկ խոշոր հատվածը կփրցվի թուրանական տիրապետութենեն ու ազդեցութենեն և կկապվի եվրոպական արտական ոգիին ու ձգտումներուն... հայ ժողովրդի գոյությունն ու վիճակը բոլորովին նոր և ուրիշ պայմաններու մեջ է մտած և սերտորեն կապված է եվրոպական ժողովուրդների և գոյավիճակին և ուս պետականության» (Լևոն Շանթի երկերը, հ. 9, Բեյրութ, 1946, էջ 15): Շատ կարևոր է Շանթի այս գիրքորոշումը ըմբռնելը նրա ստեղծագործությունը, նրա աշխարհայացքը գնահատելու տեսակետից:

ՄՏԵՓԱՆ ԲՈՎՋՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՒՅՈՒՆ

Լևոն Շանթի աշխարհայացքը	Էդուարդ Թոփչյան	3
Երգեր		31
Լեռան աղչիկը		54
Երազ օրեր		83
Գուրսեցիները		157
Դարձ		251
Կինը		317

Դրամաներ

Հին աստվածներ	360
Կայսր	430
Շղթայվածը	513
Ինկած բերդի իշխանուհին	550
Օշին Պայլ	693
Գրքեր ու մարդիկ	800
Գրական երեքուն դերը	813
Կազմողի կողմից	853

ISBN 5-550-00195-0

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն
Լևոն Շանթ
ԵՐԿԵՐ

Литературно-художественное издание
Левон Шант
СОЧИНЕНИЕ
Ереван, издательство «Советакан грох»
На армянском языке

Խմբ. Վարիչ՝ Ստ. Է. Քոփչյան
Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ՝ Հ. Ս. Մալխասյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ջ. Ե. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Գ. Ավագյան
Նկարիչ՝ Հ. Ս. Մալխասյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Վ. Գ. Ազատյան,
Լ. Ս. Ազատյան

ИБ № 6382

Հանձնված է շարվածքի 23. 11. 88 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17. 03. 89:
ՎՋ 00664: Զորմատ 60×84¹/₁₆: Քուղթ՝ տպագր. № 2: Տառատեսակ՝ գրքի սովորական:
Տպագրություն՝ բարձր, 50,22 պայմ. տպ. մամ., 50,56 պայմ. ներկ. թերթ., 45,4
հրատ. մամ.: Տպաքանակ՝ 51000: (II թողարկում 20001—51000): Պատվեր՝ 3401:
Գինը՝ 4 ռ. 10 կոպ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

Հայկական ՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի
պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյանի փ., № 65:

Типография № 1 Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли Арм. ССР. Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.